

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Факультет історії та міжнародних відносин

**ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 2 (65), 2019

Вінниця – 2019

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 2 від 1.11.2019 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідectво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418–4890 ПР від 01.12.2009 р.; Серія КВ № 22883–12783 ПР від 17.07.2017 р.

Адреса редакції:

Факультет історії та міжнародних відносин,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2019

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія: <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

ЗМІСТ

Студії історичні

Дубяга Андрій. КОМПЛЕКСИ ОЗБРОЄННЯ У ГРУПОВИХ ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ 5

Отземко Олена. СЕРЕДНЬОВІЧНІ МАНДРІВНИКИ ПРО ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я (XIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.) 16

Довжук Ігор. ІЛЮДОР ФЕЛЬКНЕР: ГІРНИЧИЙ ІНЖЕНЕР, ПУБЛІЦИСТ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ..... 28

Шандра Ірина. ШКОЛА ГІРНИЧИХ ДЕСЯТНИКІВ ІМЕНІ В. О. ВАГНЕРА ЯК ПРИКЛАД УСПІШНО РЕАЛІЗОВАНОЇ ОСВІТНЬОЇ ІНІЦІАТИВИ..... 39

Пятницькова Ірина. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 49

Малярчук Наталя. МОВНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 1926 РОКУ)..... 58

Зубко Ольга. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939). СВІТ ЗАХОПЛЕНЬ ТА УПОДОБАНЬ ЇЇ ПРЕДСТАВНИКІВ 72

Мартинчук Інна. НАРОДНЕ ВБРАННЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ..... 82

Студії політичні

Муляр Володимир. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЮ 96

Дудко Ірина. ПРЕЗИДЕНТ vs ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДО ПИТАННЯ ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ США..... 107

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 119

CONTENT

Historical studies

- Dubiaha Andriy.* COMPLEX ARMAMENTS IN GROUP BURIALS OF CATACOMB CULTURES OF DNIPRO AND DON RIVERS 5
- Otzemko Olena.* MEDIEVAL TRAVELERS ABOUT THE NORTH AZOV REGION (XIII – I HALF OF THE XIV CENTURY) 16
- Dovzhuk Igor.* ILIODOR FELKNER: MINING ENGINEER, PUBLICIST, PUBLIC FIGURE 28
- Shandra Iryna.* WAGNER'S MINING WESTERN SCHOOL AS AN EXAMPLE OF A SUCCESSFUL EDUCATION INITIATIVE..... 39
- Pyatnitskova Irina.* THE COOPERATIVE MOVEMENT IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE FIRST WORLD WAR..... 49
- Malyarchuk Natalya.* LANGUAGE STRUCTURE OF THE POPULATION OF SOUTHERN UKRAINE (BASED ON ALL-SOVIET UNION CENSUS MATERIALS OF 1926)..... 58
- Zubko Olga.* UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION IN THE INTERWAR CZECHOSLOVAKIA (1921-1939). THE WORLD OF ADMIRATION AND THEIR REPRESENTATIVES' TASTE 72
- Martynchuk Inna.* CARPATHIAN UKRAINE'S PEOPLE'S EQUIPMENT AS A REPRESENTATION OF THE ETHNIC COMMUNITY OF THE EUROPEAN PEOPLE 82

Political studies

- Muliar Volodymyr.* CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: ON THE QUESTION OF POLITICAL INSTITUTIONALIZATION 96
- Dudko Iryna.* PRESIDENT VS CIVILIAN SOCIETY: TO THE QUESTION UPON REALIZATION OF POLITICAL POWER IN THE USA..... 102
- INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 119

Студії історичні

УДК 902.01

КОМПЛЕКСИ ОЗБРОЄННЯ У ГРУПОВИХ ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ

Дубяга Андрій

Метою статті є аналіз тієї частини поховального реманенту колективних могил катакомбної культурної області міжріччя Дніпра та Дону, що відповідає ареалу розповсюдження Донецько-донської катакомбної культури, яка репрезентує зброю, і виявлення характерних особливостей цих поховань. В основу дослідження покладено порівняльний, історико-типологічний і статистичні методи. За результатами дослідження виявлено, що групові поховання з елементами озброєння можна віднести до тих, які демонструють високий соціальний статус похованих. Проте на сьогодні існують труднощі інтерпретації поховального реманенту колективних поховань, адже відсутні критерії, за якими можна з упевненістю віднести той чи інший елемент поховального інвентаря до конкретного кістяка. Також необхідно зважати на те, що основне джерело з дослідження катакомбної культури є поховання, які є дуже символічними та містять багато елементів, що репрезентують уявлення та вірування людей і можуть значно викривляти дійсність. Цей аспект суттєво ускладнює роботу дослідників. Адже предмети, які покладено в поховання, далеко не завжди напряду стосуються професійної діяльності людини, наприклад, зброя в дитячих похованнях не може вказувати на те, що вони були вояками. В такому випадку інтерпретація предметів озброєння повинна бути вкрай обережною, бо, скоріш за все, вона є соціальним маркером.

Статистичний аналіз доводить, що більшість парних і групових поховань має середні показники насиченості супровідного інвентаря, що може свідчити про оптимізацію використання поховальних споруд за часів середньої бронзи. Проте групові поховання із загальноприйнятими інсигніями влади (булави, наконечники стріл тощо) є насиченими супровідним поховальним реманентом з перевищенням середньостатистичних показників, що дозволяє, на рівні джерел, припускати високий соціальний статус похованих. Результати дослідження можуть бути використані для подальших соціальних реконструкцій суспільства середньобронзової доби.

Ключові слова: катакомбна культура, групові поховання, зброя.

Дослідження катакомбних культур середньобронзової доби має низку особливостей, головною з яких є специфічність джерельної бази, репрезентованої здебільшого матеріалами могильників. Відтак особливість полягає в тому, що за браком поселенських і відсутністю письмових джерел дослідникам доводиться робити висновки стосовно різних аспектів історії катакомбної людності, покладаючись переважно на поховальні пам'ятки. Наразі для реконструкції соціального устрою носіїв тих чи інших археологічних культур активно використовуються методи формалізовано-статистичного обчислення окремих ознак поховального ритуалу [16, с. 15], які дозволяють виявити «стандартне» середньостатистичне поховання, а відхилення від нього вважати ознакою певного соціального статусу.

су чи рангу. Реконструкції соціального організму катакомбної спільноти переважно ґрунтуються на окремих групах знахідок: побутових речах, виробничому реманенті, зброї. За наявності згаданих знахідок дослідники роблять припущення стосовно сфери діяльності небіжчика та його прижиттєвого статусу. Також визначальним є власне ритуал і поховальна споруда, яка може підкреслювати соціальний статус людини. Проте варто зазначити, що поховальний інвентар має тлумачитись з великою обережністю, адже обряд поховання здебільшого відбиває вірування носіїв культурних традицій, і поховальний реманент має символічне значення. Поховання – це свідчення одного з обрядів переходу людини зі «світу живих» до «світу мертвих». Кожен перехід – це своєрідна послідовність, що оформлена як система обов'язкових ритуалів [4, 192]. Отже, розуміння сутності ритуалу дозволить здійснити більш-менш надійну реконструкцію окремих складових життя носіїв цієї археологічної культури. Складність інтерпретації поховального реманенту значно зростає, коли йдеться про парні чи групові поховання, адже не завжди легко визначити, кому саме належить той чи інший компонент поховального реманенту. Зацікавленість окресленою тематикою зростає, коли йдеться про поховання зі зброєю, адже неодноразово висувалися гіпотези, що воїни мали високий соціальний статус [15, 313]. Проте групові поховання аж ніяк не можна трактувати як такі, що підкреслюють високий соціальний статус. Саме тому вкрай важливо здійснити аналіз групових поховань зі зброєю, який дозволить виявити семіотичне навантаження цієї категорії джерел.

Систематизація, аналіз і публікація доробку багатьох дослідників, які протягом десятиліть минулого століття дозволили накопичити значний масив інформації, наразі видається доволі актуальною справою [10, 247], адже цей корпус джерел потребує ретельної систематизації та ґрунтовного аналізу.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки, який можна умовно назвати «аналітичним», коли відбувається зсунення акценту з польових досліджень до систематизації накопиченого масиву даних, їхньої інтерпретації та реконструкції прадавніх суспільств, не є винятком і катакомбна культура. Актуальними для розуміння поховального реманенту, зокрема зброї, є дослідження видатного українського археолога С. Н. Братченка, який після ґрунтовного статистичного аналізу ввів у науковий обіг статистичні показники та кореляти знахідок предметів озброєння для катакомбної культури. Особливу значущість ці дослідження мають тому, що відстежено частоту знахідок предметів озброєння за окремими категоріями [1, 231–296]. Значний внесок у дослідження військової справи та зброярства бронзового віку зробила праця С. Н. Братченка «Лук і стріли доби неоліту – бронзи півдня Східної Європи», у якій детально проаналізовано наявність цього комплексу озброєння в похованнях, наводяться обґрунтовані припущення щодо їхнього значення у катакомбному суспільстві [2, 71–72].

Безпосередньо питанням військової справи й інтерпретації елементів озброєння в похованнях катакомбної культури присвячено розділ монографії В. І. Клочка, який, користуючись загальноприйнятою класифікацією зброї бронзової доби, здійснює її систематизацію на рівні доступної джерельної бази. Важливим для сучасного розуміння військової справи є картографічний аналіз поховань з ознаками поранення та наведені дослідником припущення щодо можливих військових сутичок за часів середньої бронзи [9, 70–76]. Питанню аналізу та реконструкції військової справи катакомбної культури присвячено працю В. І. Клочка та С. Ж. Пустовалова, які наводять гіпотетичну модель системи військової справи катакомбної людності [8, 136–137].

Певним узагальненням систем озброєння за часів середньої бронзи є дослідження В. Я. Стеганцевої, яка також пропонує певну модель системи військової справи катакомбної людності [17, 52–53]. Безперечно, для вивчення військової справи в історичній ретроспективі актуальними залишаються теоретичні підходи до розуміння військової справи взагалі та запропоновані класифікації таких дослідників, як С. Венцл і О. Першиц, монографічні дослідження яких можна вважати хрестоматійними для розуміння сутності військових конфліктів давнини [19; 13].

Наразі спостерігається дефіцит публікацій та узагальнюючих праць з військової справи доби бронзи і, зокрема, катакомбних культур, що призводить до появи необґрунтованих припущень, які не базуються на фактичному матеріалі та не витримують перевірки на рівні джерел, що, у свою чергу, ускладнює розуміння такого надважливого аспекту життєдіяльності катакомбної спільноти, як військова справа. Також варто зазначити, що наразі відсутні дослідження групових поховань. Цій групі поховань не приділяється належна увага та найчастіше її включено до загального масиву захоронень.

Мета статті полягає в аналізі тієї частини поховального реманенту колективних могил катакомбної культурної області міжріччя Дніпра та Дону, яка репрезентує зброю, і виявлення характерних особливостей цих поховань.

Джерельною базою цього дослідження є 505 катакомбних поховань, серед яких 65 комплексів є парними або груповими. Переважна більшість поховань локалізується в Луганській і Донецькій областях, проте у виборці представлено також матеріали з Харківської, східних районів Запорізької та Дніпропетровської областей. Локалізація поховальних пам'яток відповідає Донецько-донському варіанту катакомбної культури.

Групові поховання в катакомбній культурі не можна назвати рідкісними. Враховуючи певну складність поховальної споруди, цілком зрозумілим стає максимальне використання поховальних споруд, адже на підготовку треба витрати-

ти значні зусилля. Коли мова йде про спорудження окремого кургану, де поховання займає основне положення, то часові та фізичні зусилля зростають у рази. У міжріччі Дніпра та Дону серед представників Донецько-донської катакомбної культури групові поховання складають приблизно 13 %. Наразі вибірка складає 65 групових поховань. У 56 % випадків у похованнях зафіксовано дітей, причому суто дитячих поховань налічується 13 (20 %). Таким чином, можна зробити висновок, що для групових поховань катакомбної культури притаманними є поховання дорослого разом із дитиною. Через погану збереженість кістяків провести антропологічний аналіз за статевою приналежністю неможливо. Групові поховання, як правило, суттєво насичені інвентарем, серед них 12 % групових поховань є безінвентарними.

Групові поховання, як правило, містять підсіпку вохрою, яка мала символічне значення для племен катакомбної культури. Існують припущення, що вона символізує кров або вогонь – священні для людності бронзової доби. Підсіпка вохрою, або конкреції з неї, трапляється у 71 % поховань, у той час як для всіх поховань (у тому числі одиночних) цей показник складає 54 %. Різниця у 17 % значно виходить за межі статистичної похибки, тому можна вважати, що підсіпка вохрою, або покладення конкрецій з неї, є більш притаманним саме для групових поховань. У 38 % групових поховань фіксується підстилка. Такий елемент поховального обряду, як прикраси, майже вдвічі частіше трапляється саме у групових похованнях – 23 %, тоді як у загальному масиві цей показник становить 12 %. Ритуал поховання катакомбної спільноти доволі часто супроводжується таким елементом, як жаровня: у групових похованнях вони трапляються у 22 %, тоді як у загальному масиві – 15 % випадків.

Найчастішою знахідкою в катакомбних похованнях є керамічні вироби. Порівняємо частотні показники знахідок в одиночних і групових похованнях (таблиця 1).

Таблиця 1

Частотні показники знахідок кераміки в одиночних і групових похованнях

Кількість посудин	1	2	3	4	5	0
Одиночні поховання	191 (53 %)	32 (9 %)	4 (2 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	130 (36 %)
Групові поховання	14 (21 %)	15 (23 %)	7 (11 %)	1 (1,5 %)	1 (1,5 %)	27 (42 %)

Перш за все треба наголосити, що частотний розподіл значно відрізняється від середнього, тому можна відзначити певні кореляції. Виходячи з даних таблиці 1, у групових похованнях набагато частіше трапляються чисельні набори керамічних посудів, тоді як в індивідуальних похованнях здебільшого знаходять-

ся один керамічний посуд. Варто відзначити той факт, що 4 і більше посудин в одиночних похованнях невідомі взагалі. Водночас поховань без керамічного посуду в групових похованнях відомо більше. Виходячи з того, що поховальна споруда катакомбників вимагає значних фізичних зусиль і витрат часу, одиночні поховання можна вважати більш соціально значущими, а покладення в поховання керамічного посуду також може свідчити про статус / ранг людини при житті. Саме цей аспект може пояснювати чисельне збільшення керамічних посудин у групових похованнях. До того ж поховання, де знайдено 4 посудини, має 4 кістяки [6, 63–64], тобто по одній посудині на людину. Поховання, у якому знайдено 5 посудин, має 3 дитячі кістяки [11, 35–37], що дещо перевищує статистичну норму, яка в цілому по виборці складає 1,3 сосуди на людину.

Серед групових поховань зі зброєю варто відзначити 2 поховальні комплекси з булавами. Виходячи з того, що більшість дослідників сходяться на думці про те, що булави могли відігравати роль не тільки зброї, а й символу влади [6, 64; 2, 71], ці поховання заслуговують на особливу увагу.

Так, наверх булави було знайдене в похованні біля с. Миколаївка на Луганщині (курган 5, поховання 10, 1972 р.) [18, 6–7]. Поховання не можна вважати пересічним через значну насиченість інвентарем. Варто зазначити, що поховання містило п'ять кістяків, один з яких – дорослої людини, решта – діти. Інвентар поховання: 2 керамічні посудини катакомбного часу, 2 жаровні, кістяні кільця (цілі та фрагментовані) – 56 од., астрагали – 84 од., уламок скроневого кільця, кістка тварини з отвором, уламки бронзових скроневих кілець – 4 од., бронзове шило, бронзовий ніж, гральні кістки, поліроване наверх булави кулеподібної форми. Варто зазначити, що вироби з металу та наверх булави лежало безпосередньо перед кістяками дітей, тож пов'язати цей реманент з дорослим небіжчиком не можливо. У цьому випадку можна припускати, що булава належала дитині зі «знатного роду», яка мала успадкувати владу або військову посаду. Розглянуте поховання за всіма ознаками можна було б вважати непересічним, проте наявність 5 кістяків зводить насиченість інвентарем фактично до статистичної норми. Виділяє це поховання серед пересічних саме наявність булави, про символічне значення якої мова йшла вище.

Друге поховання з булавою походить також з Луганщини (м. Сватове, курган 12 поховання 2 1974 р.) [4, 12–13]. Поховання парне – дорослого та дитини. Інвентар також можна назвати багатим: 2 керамічні посудини, конкреція вохри, 18 бронзових бочкоподібних намистин, 3 астрагали, кістяні гральні кубики, зуби риби, мармурове наверх булави із залишками дерев'яного руків'я та бронзовими клинцями. Наверх було розташоване безпосередньо перед кістяком дорослої людини, тому можна припустити її приналежність саме йому.

Таким чином, групові поховання з булавами характеризуються багатим поховальним інвентарем, що перебільшує середньостатистичне наповнення катакомбних поховань. Можна обґрунтовано припускати, що в цих могилах поховано представників верхнього прошарку суспільства.

Заслуговують на окрему увагу поховання з вістрями стріл. У групових похованнях означеного регіону вони трапилися у 5 могилах, тобто у 8 % випадків. Потрібно зазначити, що у двох випадках вістря стріл супроводжувались реманентом для їхнього виготовлення, тому їх можна тлумачити як поховання майстрів-зброярів, які, на думку дослідників, також посідали далеко не пересічне місце в соціальній структурі катакомбної спільноти.

Групове поховання зброярів виявлено на Луганщині біля села Новомикільське (курган 1, поховання 5, 1972 р.) [3, 6–8]. Поховання парне, у камері знайдено два кістяки дорослих людей. Серед поховального реманенту присутні: жаровня, кістки тварин, бронзовий ніж, шило, гак, 5 наконечників для стріл, вістря списа / дротика, 2 жолобчасті абразиви, мушля та відщепи. Саме наявність реманенту для виготовлення стріл і кременевої сировини, які демонструють процес виготовлення наконечників, дозволяє припускати, що це поховання могло належати не воїну, а зброяру, хоча, скоріш за все, такої глибокої диференціації за професійною ознакою за часів середньої бронзи не було, і люди поєднували в собі обидві.

Інше поховання зброярів походить з Донецького Приазов'я – с. Комінтернове (курган 4, поховання 4, 1976 р.) [12, 29–30]. Поховання парне: дорослого та дитини. Це поховання може вважатись еталонним для поховань майстрів з виготовлення зброї. Серед поховального реманенту: кістки тварини, рясна підсипка вохрою (найбільш інтенсивна в області таза кістяка дорослої людини), 1 залишок дерев'яного футляра для інструментів, у якому виявлено 9 наконечників стріл, 1 заготовку вістря, 2 жолобчасті абразиви, 2 абразиви, 2 точила, 30 відщепів. Знову маємо справу з реманентом, який демонструє не тільки готові вироби, а й процес виготовлення (наявність заготовки наконечника, чисельні відщепи-сировини). Також варто зазначити, що наявність футляра є класичною знахідкою для зброярів. Примітно, що в похованнях майстрів з виготовлення зброї в обох випадках відсутні знахідки посуду – ані керамічного, ані дерев'яного. У той час, як в інших випадках поховань з наконечниками стріл, цей елемент поховального обряду присутній завжди. Це може свідчити про чітко визначені норми поховального ритуалу катакомбної культури, які наразі не вдається встановити.

Непересічне поховання з наконечниками стріл походить з Луганської області – с. Миколаївка (курган 7, поховання 8, 1972 р.) [18, 35–37]. Поховання групове: три дорослі кістяки. Це поховання відрізняється напрочуд багатим похо-

вальним інвентарем: жаровня, прикраси (18 бронзових намистин), 3 керамічні посудини, виразна підстилка, кістяне кільце, кістяна застібка, 18 наконечників стріл, наконечник списа / дротика. На думку авторів дослідження, увесь перерахований інвентар належав одному з небіжчиків. З двома іншими пов'язують лише кістяне шило, яке розміщувалося безпосередньо між ними.

Два інші поховання з наконечниками стріл також походять з Луганщини: Сватове (курган 18, поховання 4) [4, 51–53] та Благівка (курган 2, поховання 7) [14, 96–98]. Поховання зі Сватового, окрім 1 наконечника стріли, мало наступний інвентар: підсипку вохрою та підстилку, кістку тварини, бронзовий ніж, 2 керамічні посудини. На думку дослідників цього поховання, тут мало місце вторинне використання поховальної споруди та спалення підстилки. Поховання біля Благівки містило кістяк дорослої людини і дитини, мало підстилку та вохряну підсипку. Серед інвентаря знайдено: срібну скроневу підвіску (на дитячому кістяку), бронзовий ніж, бронзове шило, наконечник стріли, відщеп, 2 дерев'яні посудини.

У цілому можна відзначити, що поховання з наконечниками стріл вирізняються багатим комплексом поховального інвентаря, проте з, іншого боку, жодне з групових поховань з наконечниками не було основним у кургані. З огляду на те, що супровідний інвентар все ж таки доволі багатий, можна погодитись з С. Н. Братченком, який вирізняв поховання з наконечниками стріл як такі, що належать до людей з особливим соціальним статусом [2, 71]. У випадках групових поховань, зважаючи на тезу стосовно особливого соціального статусу поховань зі стрілами, можна припускати, що поховання інших небіжчиків могили були умисними, вони виступали супутниками у потойбічний світ. Проте ця гіпотеза потребує ретельної перевірки на рівні джерел.

Серед поховань з предметами озброєння особливе місце посідають поховання з ножами, адже, за класифікацією С. Венцла, ножі доцільно відносити до неспеціалізованої зброї, бо вони могли використовуватись як зброя, так і знаряддя / інструмент [19, 127]. Отже стверджувати, що ніж є елементом озброєння, видається недоцільним. Проте не можна ігнорувати ті обставини, що, по-перше, ножі тяжіють саме до військових поховань, по-друге, ножі як вироби з металу все одно є важливим маркером статусних поховань, і тому треба приділити увагу й цьому аспектові.

У групових похованнях ножі трапляються у 17 % випадків, тобто в більшості групових поховань з ножами. В одному груповому похованні було знайдено три ножі, і воно навіть за цією ознакою не може вважатись непересічним. Це поховання походить з Луганської області, є парним (двоє дорослих) і вирізняється своєю пишністю: поряд з трьома ножами були знахідки 2 керамічних по-

судин, 2 бронзових шил, комплекс прикрас із зубів, білого фаянсу, бронзи та бурштину, які колись являли собою намисто та браслети (всього 98 одиниць), 5 кісток тварин, дві мушлі та конкрецію зі смоли. Таким чином, у випадку з похованням із ножами доволі показовим є саме кількісний показник цього елемента, адже інші поховання з ножами не вирізняються особливою пишністю або ножі трапляються в комплексах з іншими предметами, які на сучасному етапі трактуються як елементи озброєння. Як уже зазначалось, знахідки металу завжди мають особливе значення, бо в ті часи траплялися нечасто, проте саме кількісний показник є визначальним маркером.

Отже, групові поховання з елементами озброєння можна вважати непере-січними та такими, які засвідчують соціальну стратифікацію. Потрібно зважати на те, що поховальний реманент у колективних могилах належить кільком небіжчикам, що ускладнює його індивідуалізацію. Окремої уваги заслуговують поховання з булавами та наконечниками стріл. Саме їхня насиченість інвентарем дозволяє припускати високий соціальний статус / ранг небіжчиків. Разом з тим об'єктивний аналіз показує, що всі ці поховання є впускними, а не основними, що значно зменшує їхній статус. Можна припускати, що групові поховання з військовими / владними атрибутами належали представникам військової або цивільної знаті, що супроводжувалися до потойбічного світу залежними людьми, можливо навіть принесеними в жертву.

Висунуті припущення потребують ґрунтовної перевірки на статистично та географічно більш презентабельних матеріалах, що може бути реалізовано в подальшій перспективі.

Abstract

The purpose of the article is to analyze the part of the burial memento's collective graves of the catacomb culture area between the Dnieper and Don rivers, which corresponds to the area of distribution Donetsk-Don's catacomb culture that represents weapons, and to identify the characteristic features of these burials. The study is based on comparative, historical, typological and statistical methods. The results of the study revealed that group burials with elements of weapons can be attributed to those that demonstrate the high social status of the buried. However, nowadays, there are some difficulties in interpreting the burial stock of collective burials, because there are no any criteria by which one or another element of a burial inventory can be safely attributed to a particular skeleton. It should also be borne in mind that the major source of catacomb culture research is burials, which are very symbolic and contain many elements that represent people's perceptions and beliefs and can significantly distort reality. This aspect complicates the work of researchers significantly. After all, the objects that are put in the burial are not always directly related to the professional activity of the person, for example, weapons in children's graves can not indicate that they were warriors. In this case, the interpretation of weapons must be extremely cautious, as it is most likely a social marker.

The statistical analysis shows that most of the paired and group burials have average saturation of the accompanying inventory, which can testify to the optimization of burial structures' use

during the Middle Bronze Age. However, group burials, with generally accepted insignia of power (maces, arrowheads, etc.), are saturated with the accompanying burial mantle, which exceeds the average indicators, which allows, at the level of sources, to assume a high social status of the buried. The results of the study can be used for further social reconstruction of the Middle Bronze Age society.

Key words: catacomb culture, group burials, weapons.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. праць*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. С. 32–305.
2. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989. № 4. С. 70–81.
3. Братченко С. Н., Післарій І. О. Звіт за археологічні дослідження біля сіл Ново-олександрівка, Новомикільське, Нова Астрахань, х. Шевченка, с. Булгаківка. Київ, 1972. 93 с.
4. Братченко С. Н., Шарафутдинова Э. С., Смирнов А. М. Отчет левобережного отряда Северо-Донецкой экспедиции за 1974 г. (раскопки курганов эпохи бронзы в Сватовском р-не на Луганщине: г. Сватово, с. Петровка, с. Ковалевка). Киев, 1974. 71 с.
5. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / пер. с франц. Москва: Восточная литература, 1999. 198 с.
6. Гладких М. И., Писларий М. А., Кротова А. А. Отчет о работе северско-донецкой новоостроечной экспедиции в 1974 г. Киев, 1974. 127 с.
7. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами. *Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. 14–15 трав. 2015*. Житомир; Вінниця, 2015. С. 63–64.
8. Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 118–141.
9. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ: АртЕк, 1996. 337 с.
10. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С. 243–251.
11. Моруженко А. А., Посредников В. А., Привалов А. И., Зарайська Н. П. Отчет об археологических работах в зоне строительства мелиоративных систем Донецкой обл. в 1982 г. Киев, 1982. 48 с.
12. Отчет Второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. / Братченко С. Н., Писларий И. А. та ін. Київ, 1976. 87 с.

13. Першиц А. И. Война и мир в ранней истории человечества: в 2 т. Москва, 1994. Т. 1. 175 с.; Т. 2. 245 с.
14. Писларий И. А. Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции ИА АН УССР за 1977 год на территории Ворошиловградской области. Киев, 1977. 99 с.
15. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 Київ, 2015. 549 с.
16. Сорокіна С. А. Деякі сучасні тенденції у реконструкціях соціального устрою суспільств доби бронзи у степовій смузі України. *Наукові записки*. 2004. № 27. С. 14–17.
17. Стеганцева В. Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе (2–5 сент. 1998 г.): матер. междунар. конф.* СПб., 1998. С. 52–57.
18. Чередниченко Н. Н., Чередниченко Е. Ф. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции. Киев, 1972. 84 с.
19. Vencl Sl. War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1984. V. 3. № 2.

References

1. Bratchenko, S. N. (2006). Leventsovskaja krepost. Pamiatnik kulturi bronzovogo veka [*Leventsovskaya fortress. Bronze Age Culture Monument*]. Materialy ta doslidzhennia z arheologii Shidnoi Ukrainy: Zb. Nauk. prats. Lugansk: SNU im. V. Dalia, 32–305.
2. Bratchenko, S. N. (1989). Luk I strily doby eneolitu – bronzy pivdnia Shidnoi Yevropy [*Eneolithic bows and arrows – bronze of southern Eastern Europe*]. *Arkheologia*. № 4, 70–81.
3. Bratchenko, S. N., Pislariy, I. O. (1972). Zvit za arkheolohichni doslidzhennia bilia sil Novooleksandrivka, Novomykilske, Nova Astrakhan, kh. Shevchenka, s. Bulhakivka trasy budivnytstv avtoshliakhiv v Kreminskomu raioni na Luhanshchini [*Report on archaeological research near the villages of Novo Aleksandrovka, Novomikilske, Nova Astrakhan, v. Shevchenko, v. Bulgakovka*]. Kyiv.
4. Bratchenko, S. N., Sharafutdinova, Ye. S., Smirnov, A. M. (1974) Otchet leverberezhnoho otriada Severo-Donetskoy ekspeditsii v 1974 h. (raskopki kurhanov epokhi bronzy v Svatovskom r-ne na Luhanshchini: h. Svatovo, s. Petrovka, s. Kovalevka) [*Report of the left-bank detachment of the North-Donetsk expedition for 1974 (excavation of mounds of the Bronze Age in the Svatovsky district in the Luhansk region: Svatovo, village Petrovka, village Kovalevka)*]. Kyev.

5. Hennen, A. (1999) Obriady perekhoda. Sistematischeskoe izuchenie obrudov [*Rites of passage. Systematic study of rites*] / per. S frants. Moskva: Vostochnaia literature.
6. Hladkikh, M. I., Pislariy, M. A., Krotova, A. A. (1974) Otchet o rabote Sever-sko-donetskoy novostrochnoy ekspeditsii v 1974 h. [*Report on the work of the Seversky-Donetsk new building expedition in 1974*]. Kyev.
7. Dubiaha, A. P. (2015) Pokhovannia katakombnoi spilnoty z bulavamy [*Burial of the catacomb community with maces*]. Zb. mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu. 14–15 trav. 2015. Zhytomyr; Vinnytsia, 63–64.
8. Klochko, V. I., Pustovalov, S. Zh. (1992) Do rekonstruktsii ozbroennia ta viyskovoï spravy katakombnoho suspilstva pivnichnoho Prychornomor'ia [*Towards the Reconstruction of the Armaments and Military Affairs of the Northern Black Sea Catacomb Society*]. Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva. Kyiv. Vyp. 1, 118–141.
9. Klochko, V. I. (1996) Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naseleння Ukrainy (5000–900 rr. Do R. Kh.) [*Arms and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000–900 B. C.)*]. Kyiv: Artek.
10. Lytvynenko, R. O. (2012) Novobudovna arkheologia v Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia [*New Archeology in Donbass: Stages, Researchers, Achievements*]. Istorychni zapesky. Vyp. 33, 243–251.
11. Moruzhenko, A. A., Posrednikov, V. A., Privalov, A. I., Zaraïska, N. P. (1982) Otchet ob arkheolohicheskikh rabotakh v zone stroitelstva melioratyvnykh system Donetskoi obl v 1982 h. [*Report on archaeological work in the construction zone of land reclamation systems in Donetsk region*]. Kyev.
12. Otchet Vtoroi Severskodonetskoy ekspeditsii ob arkheolohicheskikh issledovaniakh v Donetskoi i Voroshilovhradskoi oblastiakh v 1979 h. [*Report of the Second Severskodonetsk expedition on archaeological research in Donetsk and Voroshilovgrad regions in 1976*] / Bratchenko, S. N., Pislariy, I. A. ta in. Kyiv, 1982.
13. Pershits, A. I. (1994) Voina s mir v rannti istorii chelovechestva [*War and Peace in the Early History of Mankind*]: V 2 t. Moskva T. 1; T. 2.
14. Pislarii I. A. (1977) Otchet o rabotakh Severno-Donetskoy ekspeditsii IA AN USSR za 1977 hod na territorii Voroshilovhradskoi oblasti [*Report on the work of the North-Donetsk expedition of the IA Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1977 in the territory of the Voroshilovgrad region*]. Kyev.
15. Pustovalov, S. Zh. (2015) Etnosotsialna kharakterystuka yamno-katakombnoho suspilstva Pivnichnoho prychnomor'ia [*Ethno-social characteristics of the Black Catacomb Society of the Black Sea*]: Dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.05 Kyiv.
16. Sorokina, S. A. (2004) Deiaki suchasni tendentsii u rekonstruktsiiakh sotsialnoho ustroiu suspilstv doby bronzy u stepovii smuzi Ukrainy [*Some Current Trends in the Reconstruction of the Social System of Bronze Age Societies in the Ukrainian Steppe Strip*]. Naukovi zapysky. № 27, 14–17.

17. Stehantseva, V. Ya. (1998) *Voennoe delo v epokhu rannei I srednei bronzy na yuhe Vostochnoi Evropy [Warfare in the Early and Middle Bronze Age in Southern Eastern Europe]*. Voennaia arheolohiia. Oruzhie I voennoe delo v istoricheskoi I socialnoi perspective (2–5 sent. 1998 h.): mater. Mezhdunar. konf. SPb, 52–57.
18. Cherednichenko N. N., Cherednichenko E. F. (1972) *Otchet o rabote Voroshilovogradskoi ekspedicii [Report on the work of the Voroshilovgrad expedition]*. Kyev.

УДК 94:902.2(477.7) «12/13»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МАНДРІВНИКИ ПРО ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я (XIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Отземко Олена

Метою статті є аналіз інформативного потенціалу записок мандрівників із вивчення історії Північного Приазов'я (в межах України) XIII – першої половини XIV ст. Джерельну базу роботи становлять твори арабського та європейських мандрівників, які за різних обставин перебували на цій або суміжних територіях. Для дослідження записок застосовано методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історико-хронологічний, історико-порівняльний.

З'ясовано інформативні можливості листа угорського чернця Юліана, записок-звітів П. Карпіні та Г. Рубрука, опису подорожі Ібн Баттуті, нотатків Дж. Маріньолі. Показано їхній зв'язок з повідомленнями подорожників XII і XV ст. Зазначається, що записки мандрівників, попри фрагментарність, наявність почасти нечіткої географічної і часової локалізації, притаманної географічним уявленням середньовіччя, створюють картину природного та кочового світу Північного Приазов'я XIII – першої половини XIV ст., дозволяють зробити висновки про адміністративно-територіальну належність цієї території у складі монгольської імперії, віддзеркалюють її місце в системі шляхів, що зв'язували Європу та Схід. Акцентовується увага на тому, що мандрівники зафіксували зміни, що відбулися в приазовських степах під час монгольського завоювання, а наявність збігів у повідомленнях авторів різного походження упродовж декількох століть засвідчує сталість традицій кочового способу життя, а також достовірність інформації щодо побуту, звичаїв, господарства населення Приазов'я. Не менш важливим є те, що записки відбивають не тільки особисті враження авторів від кочового світу, до якого вони потрапили, але й погляд на кочовиків представників різних культур, що позначається на змісті і навіть емоційному фоні творів.

Подальше вивчення записок середньовічних мандрівників пов'язане, передусім, із кваліфікованим науковим перекладом українською мовою.

Ключові слова: Північне Приазов'я, записки мандрівників, Золота Орда.

Останніми роками Донеччина, як і загалом Донбас, опинилася у фокусі нових дослідницьких зацікавлень. З'явилася низка праць, присвячених проблемам регіональної специфіки Сходу України. З огляду на це, доречним є звернення до джерелознавчого аспекту історії Донеччини, зокрема аналізу мемуарних джерел,

які віддзеркалюють різні відтінки сприйняття минувшини на особистісному рівні. Якщо ж говорити про записки мандрівників, вони, окрім суб'єктивних вражень, дозволяють побачити, як цей регіон сприймався представниками іншої культури.

Свої особливості відбиття в мандрівних записках має обраний для дослідження період – XIII – першої половини XIV ст. У географічному плані розглядається регіон Північне Приазов'я, частиною якого є сучасна Донеччина. В історичному плані це часи, коли зазначена територія входила до складу величезної монгольської імперії, зокрема, її частини – Золотої Орди. Важливим є те, що саме цей період позначений появою записок подорожників, перебування яких на території Північного Приазов'я не підлягає сумніву.

До аналізу записок середньовічних мандрівників зверталися радянські історики, дослідження яких є частиною відповідних публікацій джерел [2; 6; 17; 18; 24]. Окремо відзначимо ґрунтовну монографію сходознавця І. Крачковського, присвячену арабській географічній літературі IX–XVIII ст. [10]. Сучасні джерелознавчі дослідження мандрівних записок представлені у працях М. Жарких, О. Юрченка, Г. Зеленіної [4; 5; 21], окремими сюжетами у монографії Д. Наливайка [12]. До дослідження залучені праці з історії географії, історії середньовічних мандрів [1; 16; 20], а також праці з історії Золотої Орди та її західних володінь [3; 19; 23].

Зазначені наукові студії містять загальну характеристику мандрівних записок або оцінку їхніх повідомлень з окремих питань, які розглядаються в історичних працях. Отже, метою нашого дослідження є аналіз інформативних можливостей записок мандрівників щодо вивчення історії Північного Приазов'я (в межах України) XIII – першої половини XIV ст.

Джерельну базу роботи складають записки арабського та європейських мандрівників XIII – першої половини XIV ст., які за різних обставин перебували на території Північного Приазов'я або суміжних землях. Зазначимо розмаїття їхніх різновидів і форм – записки-звіти, зроблені після повернення з подорожі, П. Карпіні та Г. Рубрука, літературний запис спогадів про подорож Ібн Баттути, вставки мемуарного характеру з описом своєї подорожі у хроніці францисканського чернця Дж. Маріньолі. Попри жанрову нечіткість усім притаманна суб'єктивність, емоційність сприйняття побаченого, що дозволяє віднести ці твори до мемуарних. Нами також залучено до дослідження лист-звіт про подорож угорського чернця Юліана, який одним з перших занотував враження очевидців монгольського наступу на східну Європу [7; 8; 13; 15; 22].

XIII ст. позначене монгольською навалою, яка справила жахливе враження на весь тодішній світ, зокрема Європу. Втім, на початку століття в Європі досить розмите уявлення мали і про реальний масштаб подій, і про території на

схід від кордонів Київської держави. Це були чутки, сплетіння вимислу та реальних відомостей, «туманний і невідомий край» [16, 277].

Одним з перших європейців, який описав монголо-татар, їхні набіги, був угорський чернець-місіонер Юліан. Він належав до угорських домініканців, які ще на початку 1230-х років намагалися розшукати на сході своїх одноплемінників – угорців-язичників, що було типовим для того часу. Схожі цілі характерні для єврейських мандрівників-паломників, один з яких – Петахія Регенсбургський – залишив короткі нотатки про подорож із Києва до Криму в середині XII ст. [1, 12; 5]. В. Стависький вважає, що місії угорських домініканців, окрім пошуків «Великої Угорщини», були частиною політики Ватикану, спрямованої на поширення католицизму на землях Східної Європи [18, 37]. Саме з такими цілями упродовж 1235–1238 рр. Юліан з іншими чернцями здійснив дві подорожі на схід. Для нас цікавим є опис другої подорожі, залишений Юліаном в листі-звіті до єпископа Перуджі [2, 74–75].

Маршрут цієї подорожі Юліана невідомий. Із листа зрозуміло, що в 1237 р. він досяг крайніх східних руських земель, був у Суздалі, і першим з європейців розповів про монгольську навалу, записавши розповіді біженців-очевидців («русские, венгры, болгары, бежавшие перед ними» [13, 86]). Відомості Юліана про татар як вправних воїнів («...стреляют они дальше, чем другие народы...»), їхню військову тактику («На укрепленные замки они не нападают, а сначала опустошают страну и грабят народ...»), жорстокість щодо завойованих народів («Во всех завоеванных царствах они без промедления убивают князей и вельмож, которые внушают опасения, что когда-нибудь могут оказать... сопротивление»), про золоті покої хана загалом збігаються з пізнішими повідомленнями, які стосувалися безпосередньо подій у приазовських степах. Промовистою є і застосована Юліаном характеристика монголо-татар: «бич божий» [13, 86–90].

Саме до XIII ст. належать записки мандрівників, які не тільки побували на території Північного Приазов'я, але й залишили описи приазовських степів та їх населення. Твори П'єтро Карпіні та Гійома Рубрука, які описують подорожі європейських посольських місій до ставки монгольських ханів у Сир-Орді та Каракорумі, достатньо вивчені та репрезентовані в дослідницькій літературі [4; 8; 15; 17; 18; 21; 24]. Обидва належали до католицького ордену францисканців, який (як і домініканці) взяв на себе функції, пов'язані з розвідкою, дипломатичними переговорами і поширенням «істинної віри» на сході та мав для цього добре підготовлену агентуру. Її послугами користувалися і Ватикан, і європейські монархи: францисканці і домініканці виконували обов'язки їхніх послів (і розвідників) до східних правителів [17, 32, 36]. Не дивно, що обидва автори високо цінувалися сучасниками як люди дотепні, освічені, стійкі та витривалі, здібні до

різноманітних справ, спостережливі та відкриті до діалогу. Саме такі могли подолати важкий і небезпечний маршрут з Європи до Монголії та зібрати точні відомості [21, 27; 24, 8–9, 15].

Їхні твори поєднують в собі риси записок особистого характеру і ділового звіту, що надає їм особливої цінності, позаяк вони майже позбавлені перебільшень. Зокрема, О. Юрченко наголошує на унікальності місій францисканців: вони усвідомили важливість входження в чужий світ і протиставили апокаліптичному баченню Азії реальну та динамічну картину, що ґрунтувалася на власних спостереженнях. Саме тому їхні мандрівні записки-звіти суперечили існуючій західній традиції сприйняття монгольської імперії [21, 15].

І П. Карпіні, і Г. Рубрук їхали через Приазов'я на початковому етапі існування Золотої Орди, під час правління хана Бату. Отже, їхні записки-звіти відбили процес формування величезної монгольської імперії. Вони містять як опис тих територій, які зустрічалися на шляху, так і відомості, що стосуються держави загалом – адміністративно-територіальний устрій, організація влади, військова справа, закони, звичаї, побут населення тощо [8; 3, 9, 27, 32–38; 15; 23, 288–289].

Попри фрагментарність, почасти плутанину та нечіткість (Карпіні, наприклад, плутає Чорне та Каспійське моря), твори П. Карпіні і Г. Рубрука містять перші більш-менш конкретні відомості про Північне Приазов'я, зафіксовані очевидцями, що певний час перебували на цій території. Вони (разом з іншими даними) дають можливість дослідникам стверджувати, що в середині XIII ст. Приазов'я входило до складу імперії монголів, на території якої було запроваджено улусну систему, зокрема територія між Дніпром і Сіверським Дінцем була у складі улусу Мауци [8, 70; 3, 164; 23, 261]. В. Єгоров, вважає, що відомості П. Карпіні можуть бути ілюстрацією адміністративно-політичної єдності імперії монголів на початковому етапі існування [3, 27]. Б. Черкас, спираючись, зокрема, на повідомлення Г. Рубрука, звертає увагу на існування Кримського улусу, територія якого простягалася уздовж узбережжя Азовського моря аж до Дону (можливо, до гирла Сіверського Дінця) [15, 109; 23, 264–267].

Г. Рубрук так пише про землі, якими він їхав після Кримського перешийка, тобто Північне Приазов'я (приблизно червень–липень 1253 р.): «... мы снова пустились в путь, который совершили в десять дней до другой остановки, и на этой дороге находили воду только во рвах, сделанных в долинах, да еще в двух небольших реках. И все время, как мы оставили упомянутую выше область Газарию, мы ехали на восток, имея с юга море, а к северу большую степь, которая в некоторых местах продолжается на 30 дневных переходов и в которой нет никакого леса, никакой горы и ни одного камня, а трава отличная. В ней прежде пасли свои стада Команы... Она вся заселена была Команами Капчат...

[]...мы направлялись к востоку, не видя ничего, кроме неба и земли, а иногда с правой руки море, именуемое морем Танаидским, а также усыпальницы Команов, которые видны были в двух лье, ибо у них существует обычай, что все родство их погребается... вместе» [15, 107–108].

Отже, записки мандрівників віддзеркалили зміни, що відбулися в половецькому степу за декілька років після монголо-татарської навали. Наведені вище спостереження Г. Рубрука підтвердили враження П. Карпіні від подорожі тими ж територіями в лютому–березні 1246 р.: «Этих Команов перебили Татары. Некоторые даже убежали..., а другие обращены ими в рабство...» [8, 70, 72].

Покликаючись на повідомлення П. Карпіні та Г. Рубрука (разом з іншими даними), дослідники історії кочовиків східно-європейського степу стверджують, що після монгольського завоювання, попри повний розгром і підкорення, половці залишалися основним населенням європейських, у тому числі приазовських степів [8, 70; 14, 184–186; 15, 90, 108; 19, 242–250]. Докладний опис обома авторами побуту, звичаїв, господарства та військової пізнішими повідомленнями (Петахія, Юліан, Ібн Баттута, Й. Барбаро) [7; 9, 144, 148–149; 11; 13], що засвідчує тяглість традицій у кочових народів. Окрім цього, С. Плетньова звертає увагу на те, що Г. Рубрук, наголошуючи на змінах, що відбулися в степах, якими він їхав, водночас описує звичаї половців, зокрема, пов'язані з поховальним обрядом [14, 184–186; 15, 102]. Він, до того ж, використовує дві назви: «татари» і «комани». Принаймні, описуючи мандрівку степами Приазов'я, Г. Рубрук неодноразово згадує великі труднощі, з якими місія подорожувала між кочовищами команів, що не дуже приємно вразили його: «Пока мы были в пустыне, нам было хорошо, так как я не могу выразить словами той тягости, которую я терпел, когда мы прибыли к становищам Команов» [15, 108–109]. Тут він солідарний з П. Карпіні: «И когда... мы стали останавливаться на ночлег при закате солнца, на нас ужасным образом ринулись вооруженные Татары, спрашивая, что мы за люди» [8, 68].

У 2004 р. опубліковано текст і критичний аналіз «Історії Татар» Ц. де Брідія, що є скороченою копією записок брата Бенедикта, який приєднався до місії П. Карпіні в Польщі та виконував функції перекладача. З урахуванням авторського погляду та вибіркового копіювання де Брідія, сюжетний ряд обох пам'яток майже однаковий. Вони взаємодоповнюють одна одну, але «Історія Татар», маючи чимало паралелей із записками П. Карпіні щодо характеристики внутрішнього життя імперії монголів, не містить опису шляху місії, зокрема Північним Приазов'ям [21].

Відомості П. Карпіні і Г. Рубрука підтверджуються та доповнюються записками арабського мандрівника першої половини XIV ст. Ібн Баттута. Ібн Баттута,

за словами І. Крачковського, був «последним универсальным географом-практиком, не книжным компилятором, а путешественником с громадным районом посещенных стран» [10, 417]. За більш ніж 25 років він обійшов величезну територію від Танжеру в Північній Африці до Китаю. Нас цікавить його подорож до Золотої Орди, здійснена в першій половині 30-х років XIV ст. Н. Ібрагімов вважає, що з цієї подорожі почався новий етап мандрів Ібн Баттути, під час якого він постає перед нами вже не паломником, як у попередні роки, а спостережливим, уважним мандрівником, що прагнув побачити нові країни [6, 19].

Твір Ібн Баттути «Подарунок тим, хто роздумує про дива міст та чуда мандрівок» належить до популярного в арабській літературі жанру «опису подорожей», який упродовж століть виявився найбільш сталим і чисельним. Це достатньо точний літературний запис його спогадів про подорожі, уривки з якого почали публікуватися в руському перекладі з XIX ст. Найбільший уривок з описом подорожі до Золотої Орди ще в 1884 р. опубліковано В. Тизенгаузенем [7].

Записки дозволяють досить точно відтворити шлях Ібн Баттути: Керч, до якої він прибув на початку 1332 р. (дати у перекладах різняться), Кафа, Солдайя (Судак), Солхат (Крим), Азак (Азов) і далі на Північний Кавказ до ставки хана Узбека. Тож маршрут мандрівника пролягав через Північне Приазов'я, яке Ібн Баттута перетинав тричі. Його записки не містять конкретних вказівок саме на цю територію, але відбивають враження мандрівника від степу та кочового світу на шляху до ставки хана [7]. Їхня достовірність не піддається дослідниками сумніву, зокрема, Г. Федоров-Давидов вважає свідчення Ібн Баттути більш зваженими, порівняно з іншими авторами [19, 195].

Ібн Баттута повідомляє, що область, до якої він прибув, називається Дешт-Кипчак і простирається на шість місяців шляху, три з яких – це землі султана (хана) Узбека. «Владения его обширны и города велики. В числе их: Кафа, Крым, Маджар, Азов, Судак, Харезм и столица его [султана], Сарай» [7, 280, 290]. Саме цими володіннями, зокрема узбережжям Азовського моря, їхав мандрівник з Кафи до Азова в 1332 р. [7, 284]. В. Єгоров, спираючись на повідомлення Ібн Баттути та інших авторів, пише, що Золота Орда за хана Узбека поділялася на чотири улуси – Дешт-і-Кипчак, Крим, Сарай, Хорезм, які у свою чергу склалися з окремих областей. Ібн Баттута, як і сторіччя тому Г. Рубрук, дістався до Дону винятково володіннями одного темника. Інакше б він відзначив зустріч з іншим еміром у своїх записках, на що завжди звертав особливу увагу, зокрема робив це, супроводжуючи одну з хатуней (дружин) хана Узбека до Константинополя. Його повідомлення, разом із записками Г. Рубрука (про що вже йшлося вище), дозволили Б. Черкасу констатувати, що землі Кримського улусу і в першій половині XIV ст. простягалися від узбережжя Азовського моря доволі далеко на північ, аж до Дону [23, 265–267].

Характерним є опис Ібн Баттутою степу: «Степь эта зеленая, цветущая, [но] нет на ней ни дерева, ни горы, ни холма, ни подьема» [7, 280]. Відзначимо також враження арабського мандрівника від зимової подорожі степом: «Я одел три шубы и две пары шаровар, из которых одна была с подбоем. На ногах у меня были шерстяная обувь, поверх ее обувь, подбитая холщевой материей, и сверх этого обувь из бургали, т. е. из лошадиной кожи, подбитой волчьей шкурой. Омывался я теплой водой, поблизости от огня, но [несмотря на то] не падало [ни одной] капли воды, которая не замерзала бы тотчас же. Когда я умывал лицо свое, то вода прикасалась к бороде моей и замерзала; я дотрагивался до нее, и с нее падало нечто вроде снега. Вода, которая текла из носу, замерзала на усах» [7, 306].

Чимало уваги в записках Ібн Баттути приділено побуту, заняттям кочовиків, яких він називає або «кипчаки» або «торки». Автор особливо відзначає конярство, на якому зупиняється неодноразово, описуючи великі масштаби розведення й торгівлі кіньми, а також жорстке покарання за крадіжку худоби, зокрема коня – аж до страти. Подібні сюжети знаходимо в італійця Й. Барбаро [7, 283, 286; 9, 149]. Опис арби, на якій споруджується кибитка з повсті, вживання кумису, м'яса, просяної юшки також перегукуються з повідомленнями П. Карпіні та Й. Барбаро [7, 281–283, 288, 289, 300, 303; 8, 28, 36; 9, 144].

Окремо відзначимо враження, яке справила на автора монгольська орда: «Подошла ставка, которую они называют Урду (Орда) и мы увидели большой город, движущийся со своими жителями; в нем мечети и базары да дым от кухонь, взвивающийся по воздуху: они варят [пищу] во время самой езды своей и лошади везут арбы с ними». Знову ж таки знаходимо паралель в мемуарах Й. Барбаро, який сторіччям пізніше спостерігав таку ж картину в районі Азова: «...за исключением того, что их станы не окружены стенами, – они представляются [нам] огромнейшими и красивейшими городами» [7, 290; 9, 148].

Повідомлення П. Карпіні, Г. Рубрука та Ібн Баттути також свідчать про те, що Північне Приазов'я як частина монгольської держави було включене в систему спеціальної поштової (ямської) служби, яка пронизувала територію всієї імперії. Вони розповідають про «застави кочовиків» (П. Карпіні), кочові ставки і спеціальні місця (Г. Рубрук), станції (Ібн Баттута), де подорожники отримували коней або іншу тяглову худобу, фураж і проводжатих, щоб їхати далі [7, 284; 8, 68–70; 15, 103–104, 107–109; 23, 287–290]. Загалом зазначені автори відобразили систему наскрізних, відносно безпечних (Ібн Баттута проїхав ними тричі) торгових шляхів, що існувала в монгольській імперії в другій половині XIII – першій половині XIV ст. [17, 39, 85, 118; 20, 47]. Для нас важливі їхні записи, які засвідчують, що Північне Приазов'я було частиною цих шляхів.

Підтвердженням цього є чергова місія Ватикану, що декількома роками пізніше, у 1339 р., прослідувала через Крим та Азовське море (можливо Приазов'я) до хана Золотої Орди Узбека і далі до Ханбалика – столиці великого хана. Очоловав її францисканський чернець Джованні Маріньолі. Опис цієї подорожі зберігся в коротких фрагментарних нотатках, написаних трохи згодом і вставлених Маріньолі в інший твір. Автор, зосередившись на релігійних завданнях місії, мінімально згадує маршрут своєї багаторічної подорожі [17, 122]. Зокрема, про шлях від Кафи він пише так: «...спустя восемь дней мы прибыли в Кафу, где живут христиане различных сект. Из Кафы мы пришли к первому императору татар Узбеку...» [22, 197]. Я. Свет вважає, що місія їхала через Тану (Азов), але невідомо, яким шляхом [17, 122]. Попри це, записки Дж. Маріньолі є ще одним свідченням приналежності Приазов'я до системи шляхів, що сполучали Європу та Схід.

І Ібн Баттута, і Дж. Маріньолі побували в Приазов'ї під час правління хана Узбека (1312–1342), коли Золота Орда досягла найвищої політичної могутності та економічного розквіту. Цей період відзначився різнобічними дипломатичними зв'язками та розвитком торгівлі між країнами Сходу і Заходу. Хан Узбек, якому на певний період вдалося подолати розпад золотоординського улусу, всебічно сприяв місцевій і транзитній торгівлі. Будучи мусульманином, він протегував християнським купцям і чернцям орденів францисканців і домініканців, які встановили міцні стосунки із Золотою Ордою. Це був період добре налагодженого та відносно безпечного функціонування наскрізної магістралі, що вела в Китай через землі Золотої Орди (Тана–Сарай–Ургенч–Ханбалик) [3, 47–48; 17, 118–119]. До Тани діставалися різними шляхами. Один з них безумовно пролягав через землі Північного Приазов'я, про що свідчать записки Ібн Баттути.

Отже, у XIII – першій половині XIV ст. Північним Приазов'ям подорожували європейські посольські місії, що мали як релігійні, так і політичні завдання, арабський мандрівник, паломницька місія якого переросла в прагнення побачити світ. Їхні записки, попри фрагментарність, почасти нечітку географічну і часову локалізацію, притаманну географічним уявленням середньовіччя, створюють картину природного та кочового світу Північного Приазов'я, дозволяють зробити висновки про адміністративно-територіальну належність цієї території у складі монгольської імперії, віддзеркалюють її місце в системі шляхів, що зв'язували Європу та Схід. Відзначимо і те, що мандрівники зафіксували зміни, що відбулися в приазовських степах під час монгольського завоювання.

Наявність збігів у повідомленнях авторів різного походження упродовж декількох століть засвідчує тяглість традицій кочового способу життя, а також достовірність інформації щодо побуту, звичаїв, господарства населення Приазов'я.

Не менш важливим, на наш погляд, є те, що записки відбивають не тільки особисті враження авторів від кочового світу, до якого вони потрапили, але й погляд на кочовиків представників різних культур, що позначається на змісті і навіть емоційному фоні творів.

Подальше вивчення записок середньовічних мандрівників пов'язане, на нашу думку, із кваліфікованим науковим перекладом та публікацією українською мовою.

Abstract

The purpose of the article under consideration is to provide analysis of the informative potential of travellers' notes to study the history of the North Azov region (within the Ukraine's territory) during the XIII – I half of the XIV c. This piece of research is based on the notes of the Arab and European travellers who under different circumstances were in this or adjacent territories. The methods of source analysis and synthesis as well as the historical-chronological and historical-comparative methods have been used in the study.

The paper clarifies informative possibilities of the Hungarian monk Julian's letter, P. Karpini's and G. Rubruk's notes-reports, the description of Ibn Battuta's journey and J. Marinolli's notes. Their relation to the travellers' messages of the XII and XV centuries is justified. It is mentioned in the piece that travelers' notes, despite their fragmentation, sometimes unclear geographical and temporal localization, create a picture of the natural and nomadic world of the North Azov Region in the period of the XIII – I half of the XIV century. This fact makes it possible to draw conclusions about the administrative and territorial affiliation of this territory within the Mongolian empire, reflect its inclusion in the system of routes that connect Europe and the East.

Special attention is also drawn to the fact that travellers recorded the particular changes that occurred in the Azov steppes during the Mongol conquest, and the coincidences in the messages of authors of different origins over the several centuries attest to the stability of the nomadic lifestyle traditions, as well as the reliability of information about life, customs and economy of the Azov region inhabitants.

Further study of the medieval travelers' writings is first and foremost related to a qualified scientific translation into the Ukrainian language.

Key words: *the North Azov region, traveller notes, Golden Horde.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. David A. Jewish Travelers from Europe to the East, 12th–15th centuries. Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. 2013. Sección Hebreo 62: 11–39. https://www.academia.edu/39116833/Abraham_David_Jewish_Travelers_from_Europe_to_the_East_Twelfth_Fifteenth_Centuries_Miscel%C3%A1nea_de_Estudios_%C3%81rabes_y_Hebraicos_vol._62_2013_11-39
2. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив*. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1940. Т. III. С. 71–112.
3. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва: Наука, 1985. 245 с.

4. Жарких М. І. Мандрівка Гійома Рубрука по Європі та Азії (1253–1255 рр.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 12. С. 58–82.
5. Зеленина Г. С. Предисловие. *Три еврейских путешественника / ред. Г. Зелениной*. Москва: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2004.
6. Ибрагимов Н. Жизнь и путешествия Ибн Баттутты. *Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии*. Москва: Наука, 1988. С. 13–51.
7. Из описания путешествий Ибн Баттутты. *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Санкт-Петербург: Изд. С. Г. Строганова, 1884. С. 280–306.
8. Иоанна де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История Монголов, именуемых нами Татарами. *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 1957. С. 23–85.
9. Йосафат Барбаро. Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / подгот. Е. Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, 1971. С. 136–160.
10. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. В 6 т. Т. 4. Арабская географическая литература. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1957. 920 с.
11. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского. *Три еврейских путешественника / ред. Г. Зеленина*. Москва: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2004.
12. Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
13. Письмо брата Юлиана о монгольской войне. *Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. Исторический архив*. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1940. Т. III. С. 83–90.
14. Плетнева С. А. Половцы. Москва: Наука, 1990. 208 с.
15. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253. *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 1957. С. 87–194.
16. Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов / пер. с англ. М. А. Кабанова. Москва: Наука, 1988. 478 с.
17. Свет Я. М. Запад и восток на рубеже XIII и XIV веков. *После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны Трех Индий*. Москва: Наука, 1968. С. 3–127.
18. Стависький В. П. Відомості про Русь в «Історії моголів» Плано Карпіні. *Український історичний журнал*. 1988. № 6. С. 32–40.
19. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва: Изд. МГУ, 1966. 275 с.

20. Хенниг Р. Неведомые земли / ред. А. Б. Дитмара. В 4 т. Т. 2. Москва: Изд. иностр. лит., 1961. 517 с.
21. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года / С. В. Аксенов, А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург: Евразия, 2004. 478 с.
22. Хроника флорентинца Джованни Мариньолли, епископа Базиньянского. *После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны Трех Индий*. Москва: Наука, 1968. С. 196–211.
23. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ: Інститут історії України, 2014. 387 с.
24. Шастина Н. П. Путешествия на восток Плано Карпини и Гильома Рубрука. *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 1957. С. 3–20.

References

1. David, A. (2013). Jewish Travelers from Europe to the East, 12th–15th centuries. *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo* 62, 11–39. https://www.academia.edu/39116833/Abraham_David_Jewish_Travelers_from_Europe_to_the_East_Twelfth_Fifteenth_Centuries_Miscel%C3%A1nea_de_Estudios_%C3%81rabes_y_Hebraicos_vol._62_2013_11-39
2. Annynskyi, S. A. (1940). Yzvestyia venherskykh myssyonerov XIII–XIV vv. o tatarakh y Vostochnoi Evrope [*News of the Hungarian missionaries of the XIII–XIV centuries about the Tatars and Eastern Europe*]. *Ystorycheskyi arkhiv*. Moskva–Lenynhrad: Yzd. AN SSSR. T. III, 71–112.
3. Ehorov, V. L. (1985). Ystorycheskaia heohrafyia Zolotoi Ordu v XIII–XIV vv. [*The historical geography of the Golden Horde in the 13th-14th centuries*]. Moskva: Nauka.
4. Zharkykh, M. I. (2012). Mandrivka Hiioma Rubruka po Yevropi ta Azii (1253–1255 rr.) [*Guillaume Rubruk's travel through Europe and Asia (1253–1255 gg.)*]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 12, 58–82.
5. Zelenyna, H. S. (2004). Predyslovyie. Try evreiskykh puteshestvennyka. [*Three Jewish Travelers*] / ред. Н. Зеленыной. Moskva: Mostu kulturu; Jerusalem: Gesharim.
6. Ybrahymov, N. (1988). Zhyzn y puteshestvyia Ybn Battuttu. Ybrahymov N. Ybn Battuta y eho puteshestvyia po Srednei Azyu [*Ibn Battuta and his travels in Central Asia*]. Moskva: Nauka, 13–51.
7. Yz opysaniya puteshestvyi Ybn Battutu. Tyzenhauzen, V. H. (1884). *Sbornyk materialov, otnosiashchykhsia k ystoryu Zolotoi Ordu* [*Collection of materials*

- related to the history of the Golden Horde*]. Sankt-Peretburh: Yzd. S. H. Strohanova, 280–306.
8. Yoanna de Plano Karpyny, arkhyepyskopa Antyvaryiskoho, Ystoryia Monhalov, ymenuemukh namy Tataramy. (1957). Puteshestvyia v vostochnue stranu Plano Karpyny y Rubruka [*Travel to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk*]. Moskva: Hos. yzd. heohr. lyt., 23–85.
 9. Iosafat Barbaro. (1971). Puteshestvye v Tanu. Barbaro y Kontaryny o Rossyy. K ystoryy ytalo-russkykh sviazei v XV v. [*Barbaro and Contarini about Russia. To the history of Italian-Russian relations in the XV century*] / podhot. E. Ch. Skrzhyńskaia. Lenynhrad: Nauka, 136–160.
 10. Krachkovskiy, Y. Yu. (1957). Yzbrannue sochyneniya. V 6 t. T. 4. Arabskaia heohrafycheskaia lyteratura [*Arabic geographic literature*]. Moskva-Lenynhrad: Yzd. AN SSSR.
 11. Kruhosvetnoe stranstvye raby Petakhyy Rehensburhskoho. (2004). Try evreiskykh puteshestvennyka [*Three Jewish Travelers*] / red. H. Zelenyna. Moskva: Mostu kulturu; Jerusalem: Gesarim.
 12. Nalyvaiko, D. S. (1998). Ochyma Zakhodu: Retsepsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st. [*The eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII centuries*]. Kyiv: Osnovy.
 13. Pysmo brata Yulyana o monholskoi voine. (1940). Annynskiy S. A. Yzvestyia venherskykh myssyonerov XIII–XIV vv. O tatarakh y Vostochnoi Evrope. Ystorycheskyi arkhyv [*News of the Hungarian missionaries of the XIII–XIV centuries about the Tatars and Eastern Europe*]. Moskva–Lenynhrad: Yzd. AN SSSR. T. III, 83–90.
 14. Pletneva, S. A. (1990). Polovtsu [*Polovtsy*]. Moskva: Nauka.
 15. Puteshestvye v vostochnue stranu Vylhelma de Rubruk v leto blahosty 1253. (1957). Puteshestvyia v vostochnue stranu Plano Karpyny y Rubruka [*Travel to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk*]. Moskva: Hos. yzd. heohr. lyt., 87–194.
 16. Rait, Dzh. K. (1988). Heohrafycheskye predstavleniya v epokhu krestovukh pokhodove [*The geographical lore of the time of the Crusades*] / per. s anhl. M. A. Kabanova. Moskva: Nauka.
 17. Svet, Ya. M. (1968). Zapad y vostok na rubezhe XIII y XIV vekov. Posle Marko Polo. Puteshestvyia zapadnykh chuzhezemtsev v stranu Trekh Yndyi [*After Marco Polo. Travel of Western strangers to the countries of the Three Indies*]. Moskva: Nauka, 3–127.
 18. Stavyskiy, V. P. (1988). Vidomosti pro Rus v «Istorii moholiv» Plano Karpini [*Information about Russia in the «History of the Mughals» Plano Karpini*]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 6, 32–40.

19. Fedorov-Davudov, H. A. (1966). Kochevnyky Vostochnoi Evropu pod vlastiu zolotoordunskykh khanov [*Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans*]. Moskva: Yzd. MHU.
20. Khennyh, R. (1961). Nevedomue zemly [*Terra incognitae*] / red. A. B. Dytmara. V 4 t. T. 2. Moskva: Yzd. ynostr. lyt.
21. Khrystyanskiy mir y «Velikaya Mongolskaya ymperiya». Materyaly frantsiskanskoy missii 1245 goda [*Christian world and the «Great Mongol Empire». Proceedings of the Franciscan Mission of 1245*]. (2004) / S. V. Aksenov, A. H. Yurchenko. Sankt-Peterburh: Evraziya.
22. Khronyka florentyntsa Dzhovanny Marynolly, epyskopa Bazynianskoho. (1968). Posle Marko Polo. Puteshestvyia zapadnukh chuzhezemtsev v stranu Trekh Yndyi [*After Marco Polo. Travel of Western strangers to the countries of the Three Indies*]. Moskva: Nauka, 196–211.
23. Cherkas, B. (2014). Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-administratyvnyi ustroi, ekonomika, mista. (XIII–XIV st.) [*The Western Dominions of the Ulu of Jochi: Political History, Territorial-Administrative Structure, Economics, Cities. (13th–14th centuries)*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.
24. Shastyna, N. P. (1957). Puteshestvyia na vostok Plano Karpyny y Hyloma Rubruka. Puteshestvyia v vostochnue stranu Plano Karpyny y Rubruka [*Travel to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk*]. Moskva: Hos. yzd. heohr. lyt., 3–20.

УДК 94:622(092) «18»

**ІЛІОДОР ФЕЛЬКНЕР:
ГІРНИЧИЙ ІНЖЕНЕР, ПУБЛІЦИСТ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ**

Довжук Ігор

Мета статті – розглянути професійну діяльність у Луганському гірничому окрузі гірничого інженера й вченого Іліодора Фелькнера та показати його внесок у розвиток вугільно-металургійної промисловості Донбасу. Методологічною основою цієї праці є принципи науковості, системності, об'єктивності та історизму.

Іліодор Фелькнер, завдяки своїм здібностям, знанням, працьовитості, інтелігентності та громадянській позиції зробив вагомий внесок у розвиток металургії Донецького басейну. Він був у числі найпрогресивніших діячів науки і техніки того часу, таких як Іван Тіме, Аполлон Мевіус та інші, які виступали за створення умов, які б сприяли швидкому розвитку вітчизняної промисловості. Гірничий департамент у 1867 р. відрядив І. Ф. Фелькнера на Паризьку всесвітню виставку, доручивши йому вивчити і докладно описати металообробне і гір-

ниче обладнання, що випускається в Європі й Америці. Іліодор Федорович блискуче виконав завдання. У 1868 р. побачила світ його книга «Станки и орудия для обработки металла». У ній уперше в Російській імперії зроблено ґрунтовний аналіз світового верстатобудування, надана чітка класифікація верстатів відповідно до їхнього призначення і докладно описані як технологічні можливості, так і конструктивні особливості верстатів кожної групи. І. Ф. Фелькнер у 1869 р. видає другу капітальну працю «Об усовершенствованиях по горной механике», де аналізує стан гірничого, металургійного, бурового та інших видів обладнання. Зазначено, що Іліодор Фелькнер залишив помітний слід в історії Донецького басейну як провідний учений, інженер-практик, громадський діяч, письменник. Він віддав свою життєву енергію, розум, творчість, громадянський обов'язок славетному Донецькому краю.

Проблема має подальші перспективи дослідження, передусім щодо розвитку соціальної інфраструктури Луганського гірничого округу у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Іліодор Фелькнер, гірничі інженери, Луганський гірничий округ, металурґи, гірники, Луганський ливарний завод.

На середину XIX ст. Луганський ливарний завод, незважаючи на всі суперечності і труднощі, стає великим центром технічної думки і промислової діяльності на Півдні України. Цей завод зосередив у своїх лабораторіях і цехах відомих фахівців – інженерів, металургів і підготовлені кадри робітників у всіх галузях кам'яновугільної і чавуноливарної промисловості. Підприємство мало також розвинену соціальну інфраструктуру. Зокрема, були шпиталь, аптека, магазин, навчальні заклади. Завод мав велику на той час бібліотеку, а також свій музей.

Цю проблему так чи інакше розглядали у свої працях Ю. Темник, І. Тіме, І. Шандра, О. Шляхов та ін. Мета цієї розвідки – розглянути професійну діяльність у Луганському гірничому окрузі гірничого інженера і вченого Іліодора Фелькнера та показати його внесок у розвиток вугільно-металургійної промисловості Донбасу.

Серед гірничих інженерів Луганського ливарного заводу були визначні геологи, металурґи, гірники, машинобудівники. Як правило, коло їхніх занять не обмежувалося якою-небудь однією галуззю техніки. Це були не тільки інженери широкого профілю, але й люди з високим рівнем освіти і культури. З цієї плеяди привертає увагу Іліодор Федорович Фелькнер (1829–1895) – гірничий інженер, публіцист, громадський діяч, дійсний статський радник [12, 295].

Іліодор Фелькнер народився на Уралі у дворянській родині відомого гірничого інженера Федора Івановича Фелькнера (1802–1877). У 13-річному віці Іліодор стає студентом Гірничого інституту, який блискуче закінчує у 1849 р. У званні поручика він прибуває на Луганський завод, де і починається його професійна діяльність. Уже тоді І. Фелькнер знайомиться з природою краю, його мешканцями. Ця земля припала до душі юнака, і він назавжди пов'язав з нею свою долю.

З 1847 по 1853 рр. гірничим начальником Луганського ливарного заводу був полковник Ф. І. Фелькнер. Батько знав, що Іліодор захоплюється механікою, будівництвом машин, тому дав сину можливість займатися улюбленою справою.

У 1850 р. молодий інженер призначається на посаду механіка заводу. Протягом майже 20 років до Іліодора Фелькнера цю посаду обіймав Леонтій Із'юров – механік-винахідник, конструктор металообробних верстатів та машин першої половини XIX ст. Трудами цього талановитого фахівця сконструйована значна кількість машин оригінальної конструкції: гідравлічні, гвинтові та чеканочні преси, протяжний верстат, підйомні крани, паронасосна установка для відкачування води з шахт та інше обладнання [2, 78]. І. Фелькнер робить важливий крок уперед у справі конструювання і виготовлення машин. Раніше цей процес ґрунтувався на інтуїції і досвіді, він же вводить науковий підхід: усі розрахунки робляться на підставі законів математики, фізики, опору матеріалів.

У 1851 р. 22-річний Іліодор Фелькнер закінчує працювати над книгою «Спутник механіка-строителя», де не тільки узагальнює досвід виготовлення різних машин, але й наводить дані для розрахунку й конструювання їхніх деталей і вузлів. Він розумів, що будівництвом машин у Російській імперії займаються механіки й майстри, які не мають достатнього рівня освіти. Книга була надрукована в 1853 р. у типографії Харківського університету. Вона стала першим у країні оригінальним довідником з виготовлення машин. Ця праця відповідала нагальним потребам розвитку гірничозаводської справи, була написана простою і зрозумілою мовою [10]. У 1894 р. світ побачило вже четверте видання цієї книги. У передмові він написав, що остання стала дійсно настільною книгою для тих, хто цікавиться механікою. У праці вміщувалися відомості з багатьох загально-технічних наук, були розділи з конструювання складних механізмів і машин: парових машин, насосів, вентиляторів, молотів, млинів, локомотивів і навіть паровозів [9].

Механіком І. Фелькнером було виконано багато робіт з виготовлення і монтажу машин. Так, у січні 1852 р. у результаті сильних морозів замерзла вода в каналі, вийшли з ладу гідротехнічні споруди, у тому числі й водяне колесо дуттьової машини. Зупинився ливарний цех – головний цех заводу. Тоді за кресленнями і під керівництвом Фелькнера за декілька днів, замість водяного колеса, що приводило в рух дуттьову машину, була встановлена парова машина [1, 321].

Наприкінці 1852 р. коло обов'язків І. Фелькнера розширюється: він призначається керівником креслярні, хранителем музею і бібліотеки, залишаючись при цьому механіком заводу. Крім виконання креслень машин і будівель, креслярня на підставі даних геологічних партій заводу розробляла пластові карти районів Донецького басейну. Мінералогічний музей Луганського заводу тоді був науковим центром геологічних досліджень Півдня України, у ньому зберігалися зразки мінералів, звіти геологічних партій, геологічні карти.

І. Фелькнер бере участь у проведенні геологічних досліджень. У 1852 р. під його керівництвом проводяться пошуки мінерального палива на північ від Ли-

сичанська. За його вказівкою в крейдяній товщі були зроблені свердловини, що розкрили кам'яновугільні відклади. Результати досліджень того ж року опубліковані в «Горном журнале» у статті І. Фелькнера «О разведке Лисичанского каменноугольного месторождения бурением». У 1854 і 1855 рр. штабс-капітан І. Фелькнер очолив розвідку свинцевих руд у районі Нагольного кряжа і першим правильно показав розташування гірничих порід кряжа. Під час проведення цих робіт Фелькнером були застосовані гірничий компас і теодоліт, що дозволило вперше в практиці геологічних досліджень Донбасу скласти інструментальну пластову карту регіону. Метод, що дозволяв визначити положення шарів корисних копалин відносно поверхні землі, відразу ж почав застосовуватися геологами [3, 100].

Після Кримської війни в суспільному житті та економіці Російської імперії почалися зміни, що відразу ж торкнулися Півдня України, й у першу чергу, її вугільної та металургійної промисловості. Гірничий інженер І. Ф. Фелькнер стає активним учасником створення металургії Наддніпрянщини. У 1856 р. було прийнято рішення про будівництво пудлінгової фабрики поблизу Луганського заводу. Перед початком будівельних робіт для вивчення досягнень у галузі гірничозаводської справи в 1857 р. у Західну Європу відрядили гірничих інженерів Луганського заводу – металурга А. Мевіуса¹, механіка І. Фелькнера і гірника П. Вагнера. Майже рік штабс-капітан Фелькнер перебував за кордоном, ознайомлюючись з машинобудівними й металургійними заводами Німеччини, Австрії, Бельгії. Його статті з докладним описом обладнання та організації виробництва на цих підприємствах згодом регулярно публікувалися на сторінках «Горного журналу».

У 1859 р. після повернення на Луганський завод І. Фелькнер заново розробляє проект пудлінгової фабрики. У пояснювальній записці до проекту він підкреслює, що хоча йому відомі новітні досягнення у виробництві сталі, він усе ж таки вирішив скласти найпростіший проект пудлінгової фабрики, від якого буде найбільша користь. Зазначимо, що будівництво названої фабрики було завершено в грудні 1865 р., а в січні наступного року вона стала до ладу. Прокатний стан і значна частина обладнання були виготовлені на Луганському заводі за кресленнями І. Фелькнера. На пудлінговій фабриці Луганського заводу вперше в Російській імперії отримання сталі здійснили на кам'яному вугіллі [1, 323–324].

У 1867 р. урядом приймається рішення про будівництво Лисичанського чавуноливарного заводу. Воно провадилося силами Луганського заводу, а керував роботами І. Фелькнер, який наприкінці 1865 р. став гірничим начальником Луганського заводу й округу. Для проектування обладнання і керівництва його ви-

¹ Мевіус Аполлон Федорович (1820–1898) – гірничий інженер, дійсний статський радник, професор.

готовленням на Луганський завод прибув гірничий інженер Іван Августович Тіме (1838–1920). Глибокі інженерні знання Іліодора Фелькнера та його досвід у створенні машин дали можливість за короткий термін (1868–1870 рр.) виготовити за проектами Тіме й змонтувати складне обладнання [3, 110].

Гірничий департамент у 1867 р. відрядив І. Фелькнера на Паризьку всесвітню виставку, доручивши йому вивчити і докладно описати металообробне і гірниче обладнання, що випускається в Європі й Америці. Іліодор Федорович блискуче виконав завдання. У 1868 р. побачила світ його книга «Станки и орудия для обработки металла». У ній уперше в Російській імперії зроблено ґрунтовний аналіз світового верстатобудування, дана чітка класифікація верстатів відповідно до їхнього призначення і докладно описані як технологічні можливості, так і конструктивні особливості верстатів кожної групи [11].

І. Фелькнер у 1869 р. видає другу капітальну працю «Об усовершенствовании по горной механике», де аналізує стан гірничого, металургійного, бурового та інших видів обладнання. Наголошуючи на відсталості Росії в галузі машинобудування, дослідник зазначив: «...у Росії механічне мистецтво відстало від європейського тому, що немає хазяїв-інженерів, а немає їх тому, що позичити свій капітал приватній особі на механічну установу за існуючого порядку речей не вигідно» [7, 32]. Про ті ж суспільно-політичні причини, що гальмували розвиток важкої промисловості Донецького регіону, пише він і в «Горном журнале» у статті «О мерах для развития каменноугольной промышленности на юге России» (1867 р.). Фелькнер підкреслював, що успіх цієї справи може бути досягнений тільки тоді, коли цим будуть займатися фахівці-підприємці за підтримки уряду [8].

Зазначимо, що І. Ф. Фелькнер, перебуваючи на посаді начальника Луганського гірничого округу (1865–1871 рр.), турбувався про кадровий склад робітників, зокрема шахтарів. Так, в офіційному статистичному виданні за даними Першого загальноросійського перепису Російської імперії 1897 р. вказувалося, що в українських губерніях «місцеві селяни сусідніх із копальнями сіл майже ніколи не працюють у шахтах, головним чином із причини порівняної заможності». Така ж ситуація спостерігалася і в 70-х роках. У повідомленні в Гірничий департамент у 1870 р. про настрої серед місцевого населення Іліодор Федорович писав: «Тут кожний селянин прагне бути господарем, тобто працювати, коли йому спаде на думку, і скільки забажає. Навіщо полізе землероб брудною драбиною у шахту...» [13, 255].

Іліодор Фелькнер вважав, що металургія українського Півдня повинна створюватися завзятими людьми, які знаються на своїй справі й мають необхідні для цього кошти. У цьому він переконався, керуючи будівництвом і роботою Лиси-

чанського чавуноливарного заводу. Незважаючи на те, що підприємство було побудоване в незручному з точки зору постачання сировини місці, усе ж завдяки високій майстерності гірничих інженерів і доменних майстрів завод протягом 1870–1872 рр. працював, випускаючи якісний чавун.

Іліодор Федорович писав про те, що технічні питання розвитку металургії Наддніпрянщини вже вирішені: розвідані родовища кам'яного вугілля і залізної руди, освоєна технологія отримання з них чавуну. Це підтвердив досвід роботи Петровського й Лисичанського заводів, закритих через казенне ставлення до цієї справи гірничого відомства і припинення їхнього фінансування. Така ж доля спіткала й пудлінгову фабрику Луганського заводу. Донбас відчував гостру потребу в сталюму прокаті. Фабрика ж випускала тільки круглий прокат великого перерізу і штабу великої товщини, які не користувалися попитом. Пропозиція Фелькнера про установку дрібносортового стана, що передбачалось у початковому проекті, не була підтримана гірничим департаментом. Імперський уряд орієнтувався в основному на залучення коштів і використання досвіду іноземних підприємств. Першим таким досвідом і було створення 1869 р. англо-російського Новоросійського акціонерного товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва під керівництвом Джона Юза (1814–1889). І. Фелькнер висловлює своє негативне ставлення до рішення уряду, який надав Юзу монополні права на виробництво чавуну й сталі, що поставило інших підприємців у нерівне з ним становище. Автор пише: «...уряд дарував Новоросійському товариству такі пільги: безоплатну поступку порожніх казенних земель з казенним вугіллям; сплату 50 коп. сріблом премії з пуду рейок; право безмитного ввезення з-за кордону всіх предметів, необхідних для влаштування заводу й копалень; концесію залізниці від заводу протяжністю 85 верст... Більш щедрих гарантій для людини, обраної поставити новий промисел у країні, придумати важко... Після таких щедрих пільг, дарованих Юзу, навряд чи хто-небудь у Росії витратить свій капітал на залізну справу, бо буде знаходитись у не вигідному становищі порівняно з великобританським підданим» [6, 38].

Безсумнівно, І. Фелькнер був у числі найпрогресивніших діячів науки і техніки того часу, таких як І. Тіме, А. Мевіус та інші, які виступали за створення умов, які б сприяли швидкому розвитку вітчизняної промисловості. Очевидно, незадоволеність економічною політикою уряду й станом пудлінгової фабрики і Лисичанського чавуноливарного заводу стали причиною того, що наприкінці 1871 р. гірничий начальник Луганського заводу І. Фелькнер залишає службу.

Після відставки Іліодор Фелькнер більшість часу живе в с. Новопавлівка, займаючись своїм господарством. Багато часу віддає роботі в земських установах, приділяє увагу підприємницькій діяльності. Зазначимо, що Новопавлівка

була розташована в Успенській волості Слов'яносербського повіту (у 28 верстах від Луганська). Великий землевласник Фелькнер мав майже 2 тис. десятин землі. До ведення господарства він ставився серйозно. У нього було кілька сільсько-господарських машин, у тому числі дві парові молотарки.

І. Фелькнер був одним з найосвіченіших людей у повіті. Через свою інтелегентність і порядність він мав великий авторитет у дворянських колах і в цілому серед громадськості. У 1872 р. Іліодор Федорович стає почесним мировим суддею Слов'яносербського мирового судового округу, а з 1873 р. – неодмінним його членом. У 1870–1880-х рр. він обирається депутатом дворянства Слов'яносербського повіту до губернського зібрання. З 1887 по 1890 рік дійсний статський радник І. Фелькнер – голова Слов'яносербської земської управи, виконавчого органу земського зібрання [3, 119–120].

У громадській діяльності І. Фелькнер виявляє глибоке розуміння проблем розвитку краю. Це торкалося передусім промисловості й сільського господарства регіону. Фелькнер вважав, що вони можуть нормально розвиватися тільки за умов активної і вільної діяльності ініціативних і кваліфікованих підприємців. Відомі і його практичні справи. Так, у 1887 р. для забезпечення сільгоспвиробників Катеринославської губернії інформацією про стан погоди за його ініціативою була створена мережа метеостанцій. У 1874 р. у праці «Каменный уголь и железо в России» І. Фелькнер пише про жалюгідний стан доріг у краї, а згодом активно займається їхнім покращенням. У працях Фелькнера багато уваги приділено суспільним проблемам і відбито його власне ставлення до громадської діяльності. Головним мотивом роботи в земстві було для нього виконання обов'язку дворянина [1, 327].

Іліодор Фелькнер займався також і інженерною діяльністю, але вже як підприємець. У 1873 р. разом з компаньйонами він реконструює старий Денишевський металургійний завод на Волині. Унаслідок цього підприємство до 1887 р. конкурувало з новими металургійними заводами Півдня України. Він підтримує зв'язки з провідними підприємцями країни, серед яких був і брат Альфреда Нобеля – Людвіг, який заснував товариство з використання динаміту в Росії. Це, очевидно, і було причиною того, що Фелькнер бере участь у використанні винаходу Нобеля на шахтах Донецького басейну.

1882 р. І. Фелькнер бере участь у роботі VII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії як представник солепромисловців. Як голова комісії цієї галузі робить доповідь про її розвиток. Збереглася стенограма з виступом Фелькнера по одному зі складних питань про користування приватними лініями залізниці, що отримали назву «під'їзні колії». Він просто, логічно й чітко висвітлив питання, підкресливши: «... оскільки приватна людина дозволила собі примкнути до держав-

ної залізниці, вона, так би мовити, помазана цим суспільним правом і обов'язково повинна робити для всіх ту ж послугу, яку робить державна залізниця». Після чого головуючий заявив, що «...п. Фелькнер так вірно й широко визначив характер і значення рейкових під'їзних колій, що на цьому можна закінчити дебати» [5, 17–20].

У 1888 р. І. Фелькнера в маєтку Новопавлівка відвідав його знайомий по роботі на Луганському заводі Іван Августович Тіме – один з провідних учених країни в галузі машинобудування. У книзі «Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне» (1889 р.) він згадує про це: «На зворотному шляху із Суліна ми відвідали в маєтку Новопавлівка відомого діяча на Півдні Росії, колишнього гірничого начальника Луганського заводу, І. Фелькнера. Із залишенням коронної служби І. Фелькнер зайнявся приватними справами, спочатку з вугільної і соляної справи, потім керував Денишевським чавуноливарним заводом (поблизу Житомира). На сьогодні п. Фелькнер відпочиває у своєму маєтку, посідаючи деякі почесні громадські посади. За професією більш практичний механік Іліодор Фелькнер у своєму маєтку ввів різні механічні вдосконалення, влаштував башту для астрономічних спостережень, що обертається, і фотографічний кабінет» [4, 41–42].

Іван Августович не згадав ще про один аспект творчості І. Фелькнера – його письменницьку діяльність. Протягом усього свого життя він працював над своїми творами, у тому числі науковими. Так, свої спостереження про розвиток гірничої і металургійної промисловості Півдня України, накопичені за багаторічну роботу на Луганському заводі й 25-річне життя в Донецькому краї, Іліодор Федорович викладає в книзі «Каменный уголь и железо в России», виданій у С.-Петербурзі 1874 р. Робота присвячена технічним питанням: у ній наведені відомості про якість вугілля і залізної руди, указані відкриті на той час їхні родовища в Донбасі, описані перші досягнення гірничозаводської промисловості. Багато сторінок присвячено історії Донецького краю [1, 328–329].

І. Фелькнер був неабияким публіцистом, багато з його яскравих висловлювань і думок корисні й сьогодні. У вищезазначеній статті «О мерах для развития каменноугольной промышленности на юге России» гірничий начальник Луганського заводу писав: «Найголовніше, звичайно, для розвитку продуктивних сил природи, окрім капіталу, потрібен труд, терпіння, постійне очікування невдач, тобто необхідно глибоко вистраждати успіх. Між тим, варто сказати одне слово, й англійці самі привезуть кам'яного вугілля скільки завгодно. Купити легше й простіше, а процес купівлі для деяких російських багатіїв є навіть великою насолодою, що закінчується завжди розоренням» [8, 40].

Закінчив свій життєвий шлях І. Фелькнер у Луганську. У метричній книзі Соборно-Миколаївської церкви за 1895 р. є запис про те, що «25 квітня помер, а

27 квітня похований дійсний статський радник Іліодор Фелькнер у віці 66 років, помер від запалення легенів. Сповідав протоієрей Микола Мураховський. Здійснив поховання священик Іона Вишемирський з дияконом Іоанном Постніковим і дияконом Михайлом Старницьким – у соборно-церковній огорожі» [3, 139]. На жаль, Свято-Миколаївський собор було зруйновано, не збереглася і могила І. Фелькнера.

Отже, Іліодор Федорович Фелькнер залишив помітний слід в історії Донецького басейну як провідний учений, інженер-практик, громадський діяч, письменник. Він віддав свою життєву енергію, розум, творчість славетному Донецькому краю.

Проблема має подальші перспективи дослідження, передусім щодо розвитку соціальної інфраструктури Луганського гірничого округу у другій половині XIX ст.

Abstract

The purpose of the article is to consider the professional activity in the Lugansk mining district of mining engineer and scientist Iliodor Felkner and to show his contribution to the development of Donbass coal and metallurgical industry.

The methodological basis of this work is the principles of scientific, systematic, objectivity and historical method.

Iliodor Felkner thanks to his abilities, knowledge, hard work, intelligence and civic position, made a significant contribution to the development of metallurgy of the Donetsk basin. He was among the most progressive scientists and technologists of that time, such as Ivan Time, Apollon Mevius and others, who advocated the creation of conditions that would contribute to the rapid development of the domestic industry.

Mountain Department in 1867 was sent by the I. Felkner at the Paris world exhibition, instructing him to explore and to describe in detail the metal-working and mining equipment manufactured in Europe and America. Iliodor Felkner was brilliantly completed the task. In 1868 he published his book «Machines and tools for metal processing». It was the first in the Russian Empire made a detailed analysis of the global machine tool industry, given a clear classification of machine tools according to their purpose, and described technological and design features of machine tools in each group. I. Felkner in 1869 publishes second major work «About improvements at the mountain mechanics», where it analyzes the state of mining, metallurgical, drilling and other types of equipment.

It is noted that Iliodor Felkner left a noticeable mark in the history of the Donets Basin as a leading scientist, practical engineer, public figure, and writer. He gave his life energy, intelligence, creativity, civic duty to the glorious Donetsk region.

The problem has further prospects for research, especially with regard to the development of social infrastructure of the Luhansk mining district in the second half of the nineteenth century.

Keywords: *Iliodor Felkner, mining engineers, Lugansk mining district, metallurgists, miners, Lugansk foundry.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 364 с.
2. Принь М. О. Джерела до історії промислового розвитку Донбасу в документах НБУВ особового фонду вченого-палеоботаніка К. Й. Новик. *Питання історії науки і техніки*. 2015. № 3. С. 77–79.
3. Темник Ю. Столетнее горное гнездо. Луганский завод. Т. III. Ч. II. Луганск: Благовест, 2001. 286 с.
4. Тиме И. Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне. Санкт-Петербург, 1889. 191 с.
5. Труды VII съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 ноября 1882 года. Харьков, 1883. 207 с.
6. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. Санкт-Петербург, 1874. 185 с.
7. Фелькнер И. Об усовершенствованиях по горной механике. Санкт-Петербург, 1869. 256 с.
8. Фелькнер И. О мерах для развития каменноугольной промышленности на юге России. *Горный журнал*. 1867. № 9. С. 32–40.
9. Фелькнер И. Общедоступный спутник механика-строителя. Киев, 1894. 434 с.
10. Фелькнер И. Спутник механика-строителя. Харьков, 1853. 301 с.
11. Фелькнер И. Станки и орудия для обработки металла. Санкт-Петербург, 1868. 268 с.
12. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
13. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. 400 с.

References

1. Dovzhuk, I. V. (2009). *Industrial'nyj Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Nad-dniprjans'koi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Industrial Donbass in the History of Economic Development of the Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)]*. Lugans'k.
2. Pryn', M. O. (2015). *Dzherela do istorii' promyslovogo rozvytku Donbasu v dokumentah NBUV osobovogo fondu vchenogo-paleobotanika K. J. Novyk [Sources*

to the history of Donbass industrial development in the documents of the NLUV of the paleobotany scientist's personal fund K.Y. Novyk]. Pytannja istorii' nauky i tehniky, 3, 77–79.

3. Temnik, Ju. (2001). Stoletnee gornoe gnezdo. Luganskij zavod [*Centennial mountain nest. Lugansk plant*]. T. III. Ch. II. Lugansk.
4. Time, I. (1889). Oчерk sovremennogo sostojanija gornozavodskogo dela v Doneckom bassejne [*Essay on the current state of mining in the Donetsk basin*]. St. Petersburg.
5. Trudy VII s#ezda gornopromyshlennikov Juga Rossii, byvshego v gorode Har'kove s 10 po 27 nojabrja 1882 goda [*Transactions of the VII Congress of owner of a metallurgical works of the South of Russia, the former in the city of Kharkov from November 10 to 27, 1882*] (1883). Har'kov.
6. Fel'kner, I. (1874). Kamennyj ugol' i zhelezo v Rossii [*Coal and iron in Russia*]. St. Petersburg.
7. Fel'kner, I. (1869). Ob usovershenstvovanijah po gornoj mehanike [*About improvements in mining mechanics*]. St. Petersburg.
8. Fel'kner, I. (1867). O merah dlja razvitija kamennougol'noj promyshlennosti na jуге Rossii [*On measures for the development of the coal industry in southern Russia*]. Gornyj zhurnal, 9, 32–40.
9. Fel'kner, I. (1894). Obshhedostupnyj sputnik mehanika-stroitelja [*Popular Guide for a mechanic-builder*]. Kyev.
10. Fel'kner, I. (1853). Sputnik mehanika-stroitelja [*Guide for a mechanic-builder*]. Har'kov.
11. Fel'kner, I. (1868). Stanki i orudija dlja obrabotki metalla [*Machine tools and tools for metal processing*]. St. Petersburg.
12. Shandra, I. O. (2011). Z'i'zdy girnychopromyslovciv Pivdnja Rosii': stvorennja ta dijal'nist' (1874–1918 rr.) [*Mining Congresses of Southern Russia: creation and activity (1874–1918)*]. Lugans'k.
13. Shljahov, O. B. (2016). Ukrai'na v umovah modernizacii' ta zagostrennja social'nogo konfliktu (kinec' XIX – pochatok XX st.) [*Ukraine in the context of modernization and exacerbation of social conflict (end of XIX – beginning of XX century)*]. Dnieper. in Ukrainian].

УДК 94 (477.52/54) «190/192»

ШКОЛА ГІРНИЧИХ ДЕСЯТНИКІВ ІМЕНІ В. О. ВАГНЕРА ЯК ПРИКЛАД УСПІШНО РЕАЛІЗОВАНОЇ ОСВІТНЬОЇ ІНІЦІАТИВИ

Шандра Ірина

У статті досліджується історія створення та навчальний процес у школі гірничих десятників ім. В. О. Вагнера, яка була відкрита 1909 р. за ініціативою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків), вуглепромисловців Облaсті Війська Донського та власне В. О. Вагнера (гірничий інженер, почесний член Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, начальник Південно-Східного гірничого управління Російської імперії). Цей навчальний заклад у статті розглядається як взірць приватної ініціативи у гірничотехнічній освіті, адже державні дії у цій царині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відзначалися повільністю, організаційною й фінансовою обмеженістю. Приватна активність представницької корпорації та окремих підприємців показана в дослідженні як дія «груп інтересів», які, відповідно до корпоративістського підходу, є рушійними силами розвитку суспільства. Проведений аналіз роботи школи десятників ім. В. О. Вагнера засвідчив високий рівень підготовки спеціалістів, їхню затребуваність на виробництвах та популярність школи у робітничому середовищі. Тенденції розвитку, які відбувалися в професійній освіті на початку ХХ ст., можуть бути використані і в нинішніх умовах. Результативним буде підвищення кваліфікації персоналу на провідних промислових об'єктах сучасної України, безпосереднє ознайомлення робітників з новітніми технологіями, впровадженими у виробництво. Вивчення подібних прикладів організації навчальних закладів на підприємствах дозволить відродити українські традиції бізнесу, мотивувати сучасних промисловців і підприємців опікуватися рівнем професіоналізму своїх працівників, постійно його підвищуючи. Звернення до історії школи гірничих десятників ім. В. О. Вагнера цінне своїм позитивним результатом: фахово складеними навчальними програмами, вдало організованим навчальним процесом, поєднаним із практикою, та загальним належним рівнем підготовки випускників.

Ключові слова: *школа десятників, В. О. Вагнер, гірничотехнічна освіта, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.*

У сучасному інформаційному суспільстві заклади освіти часто не встигають за усіма технологічними інноваціями. Аби бути конкурентоспроможними на ринку праці, нормою сьогодення стає постійна участь працівників у різноманітних тренінгах і конференціях, проходження стажувань і курсів. Особливо ефективними такі методи підвищення кваліфікації стають, якщо вони безпосередньо наближені до практики та фінансуються зацікавленими підприємцями – тоді зміст і форма підготовки максимально продумані. Одним із таких прикладів ефективної підготовки працівників для копалень Донбасу було заснування на початку ХХ ст. школи гірничих десятників ім. В. О. Вагнера. Загалом за рік слухачі школи опановували значний обсяг загальних та спеціальних дисциплін, знайомилися з новим обладнанням й технологіями видобутку на підприємствах Донбасу й Придніпров'я.

Проблема гірничотехнічної освіти на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. порушується в кількох роботах автора [13; 14; 15]. Роз-

витку професійної освіти на Катеринославщині в пореформений період присвячена стаття Л. Л. Прокопенко [2]. Окремого дослідження щодо історії створення та роботи школи гірничих десятників ім. В. О. Вагнера у сучасній українській історіографії не було проведено. Становитиме науковий і практичний інтерес дослідження цього навчального закладу, який плідно діяв на початку ХХ ст., з точки зору успішно реалізованої приватної освітньої ініціативи.

Школа десятників ім. В. О. Вагнера була організована при Макіївській рятувальній станції та знаходилася в структурі такого представницького об'єднання підприємців, як З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків). Вивчення матеріалів роботи цієї представницької корпорації (звіти, протоколи, проекти, доповіді) дозволило простежити підготовчий та освітній процеси в школі, подати цінні фактичні й статистичні дані. Опрацювання статуту та навчальної програми школи десятників дозволило відтворити навчальний процес, його особливості та практичну спрямованість [9; 10; 11].

Зважаючи на швидкі темпи економічного розвитку та крайню нестачу підготовлених майстрів рудничної і заводської праці, у 1889–1890 рр. проходив загальноімперський з'їзд діячів з технічної і професійної освіти. Щодо гірничозаводських навчальних закладів, учасники зборів висловилися за облаштування гірничозаводських шкіл при кожній більш-менш значній копальні чи заводі, а тим паче – при кожному гірничому окрузі [3, 83]. Як підкреслювалося доповідачами, утримання такого навчального закладу на кошти власників підприємств мало забезпечити гідну підготовку фахівців, оскільки матеріальне забезпечення приватним капіталом було б значно кращим, ніж на урядові чи земські кошти; також викладання фахівцями-практиками, залученими із виробництва, було б результативнішим, а максимальна наближеність до виробництва дозволила б бути реальних практичних навичок і вмінь.

Ця ідея приватної ініціативи в гірничотехнічній освіті не була новою в Донбасі і успішно реалізовувалася на багатьох підприємствах. Питання технічної освіти було одним з пріоритетних і в роботі З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – представницької організації підприємців Донбасу й Придніпров'я. На засіданнях неодноразово наголошувалося, що розбудова спеціальних закладів освіти є невід'ємною умовою розвитку південної промисловості [16, 18]. Власники промислових об'єктів були зацікавлені в тому, щоб мати кваліфікованих працівників, здатних оволодіти навичками роботи з обладнанням. Освіченість робітників об'єктивно сприяла підвищенню продуктивності та якості праці, зменшенню випадків травматизму на підприємствах і, відповідно, витрат на лікування й виплату грошової допомоги непрацездатним. Гірничопромисловці наголошували, що заклади освіти «покрощують духовний рівень робітників, взагалі піднімають

культуру робітництва» [16, 18]. З огляду на швидкий розвиток гірничої промисловості, збільшення штату гірничих техніків, штейгерів і десятників було нагальною потребою.

Під час роботи XXIV з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1899 р.) спеціальна комісія з гірничотехнічної освіти дійшла висновку, що «найбільш необхідними на сьогодні є елементарні річні школи для освіти десятників із числа робітників, не молодших 22 років, які прослужили на копальні не менше двох років і проявили себе з хорошого боку» [4, С–СІ]. Активну участь у вивченні та розробці заходів із цього питання взяв і В. О. Вагнер; як керівник гірничої частини Області Війська Донського він висунув кілька цікавих пропозицій та рекомендацій. Відтоді розпочалася підготовча робота для відкриття школи гірничих десятників В. О. Вагнера.

Незважаючи на солідний статус ініціатора, урядове узгодження освітнього проекту зайняло десять років, перш ніж такий необхідний для промисловості навчальний заклад відкрив свої двері для слухачів. Тільки 23 серпня 1908 р. міністерство торгівлі й промисловості затвердило індивідуальний статут школи гірничих десятників імені В. О. Вагнера при Макіївській рятувальній станції.

Присвята цієї школи була не випадковою. Гірничий інженер, таємний радник Володимир Олександрович Вагнер був почесним членом Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, багаторічним головою з'їздів гірничопромисловців, начальником Південно-Східного гірничого управління. Уродженець Петербурзької губернії, Вагнер усе своє професійне життя пов'язав з промисловим Донбасом. Сучасники відзначали його невичерпну енергію, ясний розум й величезну працездатність. Він не обмежувався тільки промислово-виробничими питаннями, а й брав активну участь у благодійних проектах соціально-просвітницького спрямування. Як писав представник донських вуглепромисловців, міський голова Олександрівська-Грушевського Б. М. Файвишевич, «у приватному житті В. О. був чарівною людиною, люб'язним, привітним й відверто простим, жваво цікавився всіма явищами нашого громадського й політичного життя, вражаючи і дивуючи молодістю своєї душі» [12, 9212].

Ще 1899 р. вуглепромисловці Області Війська Донського ухвалили рішення створити фонд для заснування школи десятників ім. В. О. Вагнера. На XXXII з'їзді гірничопромисловців (1907 р.) було виділено необхідні кошти на будівництво приміщення та утримання школи [12, 9210–9211]. На підставі постанови XXXIII з'їзду (1908 р.) Рада З'їздів побудувала в с. Макіївці (Область Війська Донського) приміщення школи, відкриття якої відбулося в 1909 р. Школа розташовувалася поблизу технічних будівель і навчального штреку першої в імперії центральної рятувальної станції – Макіївської. Ділянкою для навчально-до-

слідних робіт була територія колишньої головної контори закритої шахти «Стара Капітальна» (ділянка розміром 60 на 45 сажень) Російсько-Донецького товариства кам'яновугільної й заводської промисловості.

Початок роботи школи було приурочено до 50-річчя службової діяльності Вагнера, тому подія відзначалася з додатковим розмахом та пишністю. Школа знаходилася у підпорядкуванні навчального відділу міністерства торгівлі й промисловості, мала свою печатку із надписом «Школа горных десятников В. А. Вагнера» [10, 41].

До школи приймалися працівники, які мали гірничий підземний стаж не менше двох років, у тому числі не менше 3-х місяців – забійником. Крім теоретичних занять, обов'язковим були практичне вивчення всіх рудничних робіт, підземні зйомки, нанесення планів, а також рятувальні роботи [6, 76–77]. Учні проходили підготовку протягом року, перебуваючи на повному забезпеченні Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії [6, 80].

Для зарахування до школи потрібно було витримати перевірочні іспити з читання, письма й арифметики. Обов'язковим був медичний огляд щодо придатності до рудничних робіт. Якщо охочих вступити до школи було більше затвердженої Радою З'їздів гірничопромисловців кількості місць, зарахування проводилося на конкурсній основі.

Навчальний курс школи був розрахований на один рік: початок занять 15 вересня, закінчення – 15 серпня. Перший цикл занять тривав з вересня по грудень, далі слухачі проводили кілька тижнів на копальнях Російсько-Донецького товариства, де вони знайомилися з ремонтом і будовою різних шахтних механізмів. На початку нового календарного року навчання відновлювалося і тривало до Пасхальних свят, після двотижневої перерви поновлювалося до 1 червня, потім – 1,5-місячна практика на рудниках Донбасу, після чого всі поверталися до школи для короткого повторення курсу, а з 9 по 14 серпня тривали випускні іспити [6, 77]. Упродовж першого семестру паралельно з вивченням гірничого мистецтва увага приділялася загальним предметам (арифметика, геометрія, фізика тощо). Другий семестр був орієнтований здебільшого на отримання практичних навичок: щочетверга учні відвідували найближчі копальні, курс гірничої справи закінчувався дводенною великою екскурсією всієї школи на Щербинівську шахту.

Перший 1909 / 1910 навчальний рік розпочався без запізнь: будівельні роботи були завершені до 1 вересня, протягом трьох тижнів проводилися вступні випробування, і вже з 26 вересня розпочалися заняття. На подальше облаштування школи З'їздами гірничопромисловців було додатково виділено 8 235 руб. Крім того, було прийнято рішення додатково надавати фінансову допомогу здібним учням школи [5, 11].

Перший набір складався з 30 осіб, які мали відповідний практичний досвід [5, 18]. Середній вік учнів становив 23–24 роки, більшість вступників були із селян, 10 слухачів мали свої родини [6, 73–76]. Оскільки слухачі школи були з бідних верств і не мали заощаджень, Радою З'їздів було прийнято рішення одруженим гірникам на утримання їхніх родин виділити безвідсоткову позичку (6–9 руб. щомісячно), яку вони мали повернути після закінчення школи та виходу на роботу [6, 76].

Навчання було безкоштовним, так само безкоштовно учні отримували харчування й місце в гуртожитку. Підготовка фахівців передбачала вивчення таких курсів: Закон Божий, російська мова, арифметика й основи геометрії, фізика й механіка, креслення та гірнича майстерність [10, 42]. Курс «Гірничої майстерності» був основним і складався з таких розділів: гірнича справа (побудова земної кори, корисні копалини й мінерали, геологічна будова Донбасу, розвідка родовищ), гірничі роботи (типи гірничих інструментів, вибухові речовини та правила користування ними), гірничі виробки (копальня, шурф, водовідлив і провітрювання, кріплення та їхні види), доставка в копальні (види та принципи доставки, механічні транспортери, рейкові шляхи), підйом (рудничні канати, підйомні машини, сигналізація, правила підйому й спуску вантажів і робітників, облаштування драбин), водовідведення (властивості рудничної води, насоси, трубопроводи), розробка родовищ (відкриті розробки, підземні роботи), провітрювання копалень (рудничне повітря, його небезпека й запобіжні заходи, вентилятори, анемометри й заміри повітря), освітлення в копальнях (лампи освітлення та їхні види), ненормальні явища в копальнях (вибухи газу й пилу, рудничні пожежі, затоплення), рятувальна справа (респіратори, правила здійснення рятувальних робіт), а також урядові розпорядження щодо безпеки ведення гірничих робіт, обов'язки десятників тощо. Окремо викладався курс «Обміри», який передбачав вивчення геодезичних і маркшейдерських приладів, різних видів обмірів, складання планів і вміння їх читати. У навчальній програмі окремо наголошувалося, що при викладанні загальних предметів варто наводити конкретні приклади, формувати вправи і завдання на теми з рудничної практики, а спеціальних дисциплін – «звертати особливу увагу на практичний бік явищ і понять» [11, 48]. І дійсно, упродовж усього навчального року учні опановували практичні дії рятувальної справи, теслярства й ковальства, необхідні у гірничих роботах.

Практичні роботи передбачалися за такими напрямками: навчання рятувальним діям; надання першої медичної допомоги у разі нещасних випадків; підземні обміри й обміри на поверхні; теслярські роботи: кріплення, відбійка, буріння й паління шнурів. Заняття проводилися у звичайних класах, майстерні або кабінеті гірничого мистецтва; для навчальних потреб слухачів була облаштована

бібліотека. Навчальними засобами були підручники й посібники, а також моделі й знаряддя з гірничої справи, мінералогічна й петрографічна колекції, найпростіші геодезичні, маркшейдерські й фізичні прилади. Увесь процес навчання проходив на ґрунтовній науковій і практичній основах, слухачі курсу мали «коритися керівництву школи, дотримуватися у приміщеннях школи порядку й гречності» [10, 44].

Наприкінці навчального року у школі проходили іспити у присутності представників Ради З'їздів гірничопромисловців, осіб з Гірничої інспекції і досвідчених гірничопромисловців. Перелік випускних випробувань складався з таких дисциплін: російська мова й арифметика (письмово); механіка, фізика й креслення; рятувальна справа й надання першої допомоги; Закон Божий і російська мова (усно); арифметика і геометрія (усно); гірниче мистецтво [6, 77]. На іспити 1909 / 1910 навчального року були запрошені гірничі інженери Радигін і Макаров, завідувач технічним відділом Ради З'їздів гірничопромисловців П. В. Кулібін та проф. В. І. Бауман.

У складі школи діяли безкоштовні вечірні курси, метою яких, як зазначалося в статуті, було «надання робітникам будь-якого віку, не молодше 12 років, початкових пізнань, необхідних для свідомого ставлення до роботи» [9, 49]. На курсах викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова, арифметика, фізика, хімія, природознавство, креслення, загальна гігієна, гірнича й гірничо-заводська справа.

Безпосереднє управління школою десятників здійснював завідувач, який обирався Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії і затверджувався міністерством торгівлі й промисловості. Першим завідувачем школи був гірничий інженер М. В. Шишкін (член орендного товариства Берестово-Кальміуського рудника). Викладачі школи входили до складу педагогічного комітету, який вирішував усі навчально-виховні питання. За особливі заслуги в облаштуванні закладів професійної освіти З'їзди гірничопромисловців обирали попечителів школи. Першим пожиттєвим почесним попечителем школи гірничих десятників був В. О. Вагнер. Утримання школи здійснювалося на капітал, зібраний донськими вуглепромисловцями з нагоди 40-річної діяльності таємного радника В. О. Вагнера, а також асигнувань З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, інших приватних осіб та установ.

Щороку випускалося близько 30 фахівців, які отримували звання гірничих десятників зі «свідоцтвом про успішне закінчення повного курсу школи гірничих десятників з належними підписами та з додаванням печатки школи» [10, 42]. Першого навчального року випустили 29 осіб, усі вони були працевлаштовані на гірничих підприємствах Донбасу й Придніпров'я із щомісячним жалу-

ванням 45–60 руб. [6, 28, 79]. Значна частина випускників школи отримувала відповідальні посади завідувачів рудничними роботами [7, 20]. Охочих навчатися з року в рік ставало все більше. У 1917 р. від робітників було подано вже 98 заявок, за конкурсом пройшли тільки 45 осіб [1, 72]. Популярності школі, окрім гарантованого працевлаштування, додавав і її спеціальний статус, що забезпечував військовозобов'язаним право на відстрочку [8, 210].

Школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера була яскравим прикладом вдало організованого й продуманого професійно-освітнього процесу. На початку ХХ ст. цей навчальний заклад посів чільне місце у формуванні постійних і свідомих кадрів гірників. Щорічно З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії заслуховували звіти щодо роботи школи десятників, вносили необхідні корегування, вдосконалюючи як теоретичну, так і практичну підготовку слухачів. Безпосередня наближеність навчання до виробництва, висока зацікавленість підприємців у кваліфікованих кадрах працівників мали свій результат: приватна освітня ініціатива – «Школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера» – була впроваджена на гідному соціально-просвітницькому рівні. Становитиме науковий інтерес подальше вивчення освітнього напрямку в діяльності як представницьких організацій підприємців, так і окремих власників заводів і копалень.

Abstract

The article investigates the history of the creation and the educational process at the Wagner mining school, which was initiated by the Congress of Miners of Southern Russia (Kharkiv) in 1909, the miners of the Don Region Army, and Wagner himself (mining engineer, honorary member of the Council of mines of the South of Russia, Chief of the Southeast Mining Department Russian empire). This educational institution is considered in the article as a model of private initiative in mining education, since the state actions in this area in the late XIX – early XX centuries were marked by slowness, organizational and financial limitations. Private activity of a representative corporation and individual entrepreneurs is shown in the study as the action of «interest groups», which in accordance with the corporatist approach, are the driving forces of social development. An analysis of the work of the Wagner corporal corps of schools showed the high level of training of specialists, their demand for production facilities and the popularity of the school in the working environment. Development trends that occurred in vocational education in the early XX century can be used in the current environment. It will be effective to improve the skills of the personnel at the leading industrial sites of modern Ukraine, to directly acquaint workers with the latest technologies introduced into production. Studying such examples of organization of educational establishments at enterprises will allow revive the Ukrainian traditions of business, to motivate modern industrialists and entrepreneurs to take care of the level of professionalism of their workers, constantly increasing it. An appeal to the history of the Wagner school of Mines is valuable for its positive results: professionally drawn curricula, a well-organized training process combined with practice, and an overall proper level of graduate training.

Keywords: school of corporals, Vladimir Wagner, mining education, Mining congresses of Southern Russia.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет Совета Съезда XLI съезду горнопромышленников юга России за 1915–1916 отчетный год. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1916. 164 с.
2. Прокопенко Л. Л. Розвиток професійної освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2015. Вип. 13. С. 154–163.
3. Съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. Т. 1. Санкт-Петербург: «Владимирская» типо-литография, 1891. [разд. паг.].
4. Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России. Ч. 1. Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1900. [разд. паг.].
5. Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. [разд. паг.].
6. Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). Т. 2. Харьков, 1910. [разд. паг.].
7. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1914. [разд. паг.].
8. Труды XLI съезда горнопромышленников Юга России (24 ноября – 4 декабря 1916 г.). Т. 2. Харьков, 1917. [разд. паг.].
9. Устав вечерних курсов для рабочих при рудничной школе Русско-Донецкого Общества и при школе горных десятников имени тайного советника В. А. Вагнера в Макеевке, Области Войска Донского. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 49–51.
10. Устав школы горных десятников имени В. А. Вагнера. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 41–44.
11. Учебные программы школы десятников имени В. А. Вагнера. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 45–48.
12. Файвишевич Б. Владимир Александрович Вагнер (некролог). *Горно-заводское дело*. 1914. № 27. С. 9208–9213.
13. Шандра И. А. Деятельность представительных организаций предпринимателей в социально-культурной сфере (вторая половина XIX – начало XX вв.). *Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы / Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева (Астана)*. 2015. № 3 (106). С. 424–431.

14. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
15. Шандра І. О. Культурно-освітня діяльність представницької організації гірничопромисловців півдня Росії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2005. № 14. С. 232–237.
16. Экстренный съезд горнопромышленников Юга России, происходивший в городе Харькове 5–11 мая 1900 г. Харьков, 1900. [разд. паг.].

References

1. Otchet Soveta Syezda XLI syezdu gornopromyshlennikov yuga Rossii za 1915–1916 otchetnyy god (1916) [*Report of the Council of the Congress of the XLI Congress of Mine-Industrialists in the South of Russia for the period 1915–1916 fiscal years*]. Kharkov: Tipografiya B. Bengis.
2. Prokopenko, L. L. (2015). Rozvytok profesiinoi osvity na Katerynoslavshchyni u druhii polovyni ХІХ – na pochatku ХХ st. [*Development of vocational education at Katerinoslavshchina in the second half ХІХ – early ХХ century*]. Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia, 13, 154–163.
3. Syezd russkikh deyateley po tekhnicheskomu i professionalnomu obrazovaniyu v Rossii (1891) [*Congress of Russian personalities on technical and vocational education in Russia*]. Т. 1. Sankt-Peterburg: «Vladimirskaya» tipo-litografiya.
4. Trudy ХХІV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1900) [*Proceedings of the ХХІV Congress of Miners of the South of Russia*]. Ch. 1. Kharkov: Parovaya tipografiya i litografiya Zilberberg.
5. Trudy ХХХІV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1910) [*Proceedings of the ХХХІV Congress of Miners of the South of Russia*]. Т. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis.
6. Trudy ХХХV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (23 noyabria – 9 dekabria 1910 g.) (1910) [*Proceedings of the ХХХV Congress of Miners of the South of Russia (23 november – 9 desember 1910)*]. Т. 2. Kharkov.
7. Trudy ХХХVІІІ syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1914) [*Proceedings of the ХХХVІІІ Congress of Miners of the South of Russia*]. Т. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis.
8. Trudy ХLІ syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (24 noyabrІa – 4 dekabria 1916 g.) (1917) [*Proceedings of the ХLІ Congress of Miners of the South of Russia (24 november – 4 desember 1916)*]. Т. 2. Kharkov.

9. Ustav vechernikh kursov dlia rabochikh pri rudnichnoy shkole Russko-Donetsko-go Obshchestva i pri shkole gornykh desiatnikov imeni taynogo sovetnika V. A. Vagnera v Makeyevke, Oblasti Voyska Donskogo. Spravochnaya kniga dlia gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1916) [*A reference book for the mining industry of the South of Russia*]. Ch. 1. Kharkov: Tipografiya «Mirnyy trud», 49–51.
10. Ustav shkoly gornykh desiatnikov imeni V. A. Vagnera. Spravochnaya kniga dlia gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1916) [*A reference book for the mining industry of the South of Russia*]. Ch. 1. Kharkov: Tipografiya «Mirnyy trud», 41–44.
11. Uchebnyye programmy shkoly desiatnikov imeni V. A. Vagnera. Spravochnaya kniga dlia gornopromyshlennikov Yuga Rossii (1916) [*A reference book for the mining industry of the South of Russia*]. Ch. 1. Kharkov: Tipografiya «Mirnyy trud», 45–48.
12. Fayvishevich, B. (1914). Vladimir Aleksandrovich Vagner (nekrolog) [*Vladimir Alexandrovich Wagner (obituary)*]. Gorno-zavodskoye delo, 27, 9208–9213.
13. Shandra, I. A. (2015). Deyatelnost predstavitelnykh organizatsiy predprinimateley v sotsialno-kulturnoy sfere (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.) [*Activities of representative organizations of entrepreneurs in the socio-cultural sphere (second half of XIX – beginning of XX century)*]. Vestnik Yevraziyskogo natsionalnogo universiteta imeni L. N. Gumileva (Astana), 3 (106), 424–431.
14. Shandra, I. O. (2011). Zizdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.): monohrafiia [*Mining Congress of the South of Russia: Creation and Activity (1874–1918): monograph*]. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka».
15. Shandra, I. O. (2005). Kulturno-osvitnia diialnist predstavnytskoi orhanizatsii hirnychopromyslovtsiv pivdnia Rosii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [*Cultural and educational activities of South Russia's representative organization in the second half of the XIX – beginning XX century*]. Visnyk LNPU imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky, 14, 232–237.
16. Ekstrennyy syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii, proiskhodivshiy v gorode Kharkove 5–11 maya 1900 g. (1900) [*An emergency congress of miners of the South of Russia, held in Kharkov from May 5–11, 1900*]. Kharkov.

УДК94(477.7):330, 526.36 «1914-1917»

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Пятницькова Ірина

Стаття присвячена особливостям розвитку кооперативного руху на Півдні України в умовах Першої світової війни. Методологічну основу дослідження складає комплекс загально-наукових та історичних методів пізнання: методи логічного аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, статистико-аналітичний. Було дотримано принципів історизму, наукової об'єктивності та системності. Комплексний аналіз наукової літератури та джерел із застосуванням означених методологічних підходів дає можливість зробити ряд висновків.

Розгортання Першої світової війни створило нові соціально-економічні умови розвитку кооперативного руху. Вони полягали у скороченні державного фінансування; мобілізації частини членів та працівників кооперативів; дефіциті товарів та підвищенні цін; проблематичності пошуку товаропостачальників; призупиненні темпів розвитку сільського господарства та зменшенні потреби в кооперативному кредитуванні.

У результаті адаптації кооперативного руху до воєнних умов спостерігалось збільшення кількості споживчих товариств, діяльність яких була спрямована на забезпечення населення якісними та прийнятними за цінами товарами. Інтенсивність розвитку кредитних та сільськогосподарських кооперативів у роки війни зменшилась. Товариства цих напрямів діяльності розширили обсяги посередницьких операцій з забезпечення армії сільськогосподарською продукцією. Особливу увагу кооперативні товариства приділяли благодійності, допомагали армії, родинам мобілізованих членів. Важливість дослідження полягає в актуалізації цієї проблеми на регіональному рівні; комплексному вивченні особливостей розвитку кооперативного руху Півдня України в умовах Першої світової війни. Дослідження цієї теми не є вичерпаним, воно потребує подальшого вивчення, зокрема уточнення статистичних показників, аналізу культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: війна, кооперативний рух, соціально-економічні відносини, товариство.

Перша світова війна стала важливим рушієм не лише політичних, а й соціально-економічних змін. З її розгортанням спостерігалось скорочення обсягів виробництва, призупинення темпів капіталізації сільського господарства, стрімкий ріст інфляції, а разом з тим – і цін.

Одним із характерних явищ соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст. було розгортання кооперативного руху. На Півдні України діяли споживчі, кредитні, сільськогосподарські товариства, різноманітні за напрямками діяльності артілі та кооперативні союзи. Регіон займав провідні позиції з розвитку кредитної кооперації. Розгортання кооперативного руху в регіоні сприяла більш широкому залученню населення до товарно-грошових відносин, запровадженню нових технологій у сільське господарство, що позитивно вплинуло на підвищення його продуктивності.

В умовах Першої світової війни кооперативні товариства вимушені були адаптуватися до нових соціально-економічних викликів. У результаті цього процесу тенденції розвитку та напрями діяльності зазнали певних змін, що варті уваги дослідників не лише з наукової, а й з практичної точки зору.

Разом з тим, означена наукова проблема є малодослідженою як на загальнодержавному, так і регіональному рівні. Перші наукові розвідки, спрямовані на вивчення особливостей розвитку та діяльності кооперативних товариств, належать до досліджуваного часу, і були підготовлені О. Меркуловим, А. Мініним [2; 6]. У сучасній українській історіографії проблематика кооперативного руху набула широкого вивчення. Проте висвітлення особливостей розвитку кооперації у воєнний період розглядалося в контексті загальних робіт з історії кооперативного руху в Україні В. Марочка, А. Фаренія [5; 17]. Окрему увагу дослідженню означеної проблеми присвятили О. Реєнт, О. Сердюк, які вважали, що діяльність кооперативних товариств сприяла пом'якшенню економічної кризи в умовах Першої світової війни [9]. Разом з тим дослідники не ставили собі за завдання аналіз регіональних особливостей розвитку кооперативного руху. З огляду на це метою статті є вивчення особливостей розвитку кооперативного руху на Півдні України в умовах Першої світової війни.

У дослідженні було використано комплекс історичних джерел. Серед них неопубліковані матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У роботі було використано статистичні джерела, матеріали періодичної преси, зокрема журналів «Вестник кооперации», «Южный кооператор». Залучення різноманітних за характером джерел дає можливість претендувати на репрезентативність дослідження та об'єктивність його висновків.

З початком Першої світової війни сформувалися нові, відмінні від попередніх, соціально-економічні умови розвитку кооперативного руху. Вони мали неоднозначний характер і по-різному впливали на розвиток різних видів кооперативних організацій.

Однією з перших проблем воєнного часу, спільною для кооперативів усіх напрямів діяльності, стала мобілізація їхніх членів, працівників. За наявними даними лише у Тираспільському, Ананіївському, Одеському, Ізмаїльському та Аккерманському повітах Херсонської губернії до кінця 1914 р. було мобілізовано більше 14,7 тис. членів кредитних кооперативів [7]. Це було значною втратою для кооперативного руху, оскільки членський склад поповнювався досить повільно, а підготовка нового працівника потребувала певного часу.

З-поміж всіх видів кооперативів найкраще адаптуватися до воєнних умов вдалося споживчій кооперації. Характерні для досліджуваного часу інфляція,

підвищення цін, продовольчий дефіцит стали певними стимулами до розвитку цього напрямку кооперативного руху.

Діяльність споживчих товариств була спрямована на забезпечення населення якісними та прийнятними за цінами товарами. Ці завдання набували у воєнний час особливої актуальності. У регіоні, як і в цілому по країні, спостерігався ріст цін. Так, у 1915 р. в Одесі ціни, порівняно з 1911 р., збільшилися на пшеницю – на 19 %, муку – 20 %, масло соняшникове – 32 %, [5, 11]. Серед населення ширилися панічні настрої, пов'язані із закупівлею продукції та товарів. Формувалися групи дефіцитних товарів, а саме: цукор, керосин, дрова, вугілля. Спостерігалася масова спекуляція.

Зазначені фактори сприяли створенню населенням споживчих товариств. На 1 січня 1917 р. на Півдні України діяло близько 1 тис. споживчих кооперативів, що було майже вдвічі більше, порівняно з показниками на 1 січня 1914 р. [15]. Це дало привід російському досліднику О. В. Меркулову називати Першу світову війну «межею, що відкрила новий період особливо швидкого росту споживчої кооперації» [2, 14].

Діяльність споживчих товариств певною мірою сприяла пом'якшенню економічної кризи. Проте, в умовах інфляції, загального підвищення цін, через товарний дефіцит, проблематичність у пошуку постачальників товарів споживчим товариствам було складно утримувати ціни на рівні ринкових і нижче за них. Московським союзом споживчих товариств було порівняно ціни у споживчих товариствах та у приватних торговельних закладах Південно-Західної частини Російської імперії станом на 1 червня 1915 р. На деякі товари (борошно, пшеницю, ячмінь, гречку та яловичину) кооперативні ціни навіть були вищими, ніж у приватних крамницях. Разом з тим дефіцитний на той час цукор, а також сіль, керосин у кооперативах коштували дешевше [16, 6–17].

Окремі споживчі товариства створювалися з метою особистого збагачення їхніх засновників, і не відповідали завданням кооперативної самодопомоги. Вони засновувалися лише для того, щоб мати змогу придбати товар, а потім перепродати його за спекулятивними цінами.

Менш інтенсивно у кількісному відношенні в умовах війни розвивалася кредитна кооперація. Причиною цього в першу чергу було скорочення державного фінансування. Представники кредитних кооперативів Таврійської губернії на запит інспектора дрібного кредиту про вплив війни на стан їхніх справ також зазначали, що через мобілізацію, призупинення темпів розвитку господарства зменшилася потреба населення у кооперативному кредитуванні. Члени товариств у зв'язку з фінансовими труднощами, низьким врожаєм не могли вчасно повернути борги по кооперативним позикам. Разом з тим вкладники поспішали

забрати свої заощадження, що погіршувало і без того складне фінансове становище товариств [8, 7–19]. Ці фактори стали результатом того, що, порівняно з 1914 р., кількість кредитних товариств у 1916 р. зросла лише на 5 % [10, 558–567].

Через зменшення державного фінансування скоротилися також темпи розвитку сільськогосподарської кооперації. За неповними даними у досліджуваному регіоні кількість сільськогосподарських кооперативів на 1 січня 1917 р., порівняно з початком 1914 р., суттєво не змінилася і приблизно складала 280 організацій (250 – громад і 30 – товариств) [9, 27–29].

У роки війни сільськогосподарські, а особливо кредитні кооперативи, активували посередницький напрям роботи, який полягав у придбанні в селян сільськогосподарської продукції з подальшим перепродажем державі. Як правило, ці товари призначалися на військові потреби. Розвитку цього напрямку діяльності сприяло і географічне розташування регіону, наявність виходу до Азовського, Чорного морів, розміщення портів. Так, у 1905 р. лише 6 із 43, тобто 13 %, ощадно-позичкових кооперативів, підзвітних Таврійському губернському комітету у справах дрібного кредиту, займалися посередницькими операціями. У 1914 р. таких товариств вже нараховувалося 61, і вони склали 65 % від загальної кількості кооперативів, що підпорядковувалися цьому комітету [13].

Одним із центрів кооперативного збуту зерна було Акимівське кредитне товариство Мелітопольського повіту. Кооператив знаходився неподалік від доріг, що вели до торгових портів Феодосії та Генічеська. Він мав три власні склади для зберігання зерна, а також спеціальних агентів на біржах і ринках, які слідкували за цінами на хліб. Лише з 10 квітня до 25 липня 1915 р. кооперативом на потреби армії було поставлено 2,4 тис. т ячменю, 1,95 тис. т пшениці, 399 т жита і 14 т вівса [12, 1, 5–8].

Під час війни на Півдні України продовжував розвиватися артільний рух. У регіоні діяли промислові, сільськогосподарські та обслуговуючі артілі. До першої групи належали об'єднання робітників з обробки металу, каменю, виготовлення взуття та одягу, до другої – молочні артілі. Обслуговуючі мали різноманітний спектр діяльності, зокрема це були артілі посильних, офіціантів, перукарів, вантажників [4,13].

В умовах війни більш активно розвивалася справа створення кооперативних спілок. Держава підтримувала їхнє утворення, оскільки вбачала в них дієві заклади із закупівлі та постачання армії необхідними сільськогосподарськими продуктами. Протягом 1915–1916 рр. в Південній Україні було відкрито 32 спілки кооперативів. Найбільше їх було відкрито в Катеринославській губернії – 16, дещо менше у Херсонській – 12 і лише 4 у Таврійській. За характером у регіоні переважали спілки кредитних та споживчих кооперативів, їх було по 13. Значно

менше на Півдні України працювало мішаних спілок, які об'єднували кооперативи різного напрямку діяльності, а саме: 6 установ [14, 3–5, 13–14, 19–21].

Особливої ваги у роки Першої світової війни набула благодійна справа кооперативів, що стала спільною тенденцією для всіх напрямів товариств. З перших днів війни Петроградський комітет сільських, ощадно-позичкових і промислових товариств звернувся зі сторінок «Вестника кооперации» до кооперативів із закликом не припиняти їхню діяльність, а, навпаки, розвивати її, пристосовуючи до нових умов. Комітет закликав кооперативи допомагати родинам мобілізованих, створювати спілки і розширювати культурно-просвітницьку роботу [1, 1–3].

Кооперативна благодійність щодо військових під час Першої світової війни проявлялася у різних формах. Найпоширенішою було відшкодування коштів на потреби армії, на будівництво лікарень, різним комітетам опіки військовими і пораненими, Червоному хресту. Так, кооперативне товариство в с. Стила Маріупольського повіту у 1915 р. пожертвувало 200 крб на допомогу пораненим та 50 крб місцевому закладу опіки за ними [17, 21–22]. Янченранське товариство Таврійської губернії відраховувало кошти на будівництво польового лазарету від Мелітопольського повіту і на користь Червоного хреста [8, 4].

Окремі кооперативи регіону самостійно облаштовували для хворих і поранених воїнів невеликі лікарні або окремі ліжка в місцевих лікарнях. Зокрема, Григоріївський кредитний кооператив Таврійської губернії підготував будинок для розміщення 10 легкопоранених воїнів з повним їхнім утриманням [8, 11].

Кооперативи хвилювала і важлива для армії проблема забезпечення військових одягом. Зокрема, за ініціативи голови ради Ново-Троїцького ощадно-позичкового товариства Таврійської губернії отця Олександра Бодіна була створена майстерня для виготовлення теплого одягу для солдат, у якій працювали на добровільній, безоплатній основі місцева інтелігенція, міщани, селяни [8, 8].

Особливу увагу південноукраїнські кооперативи приділяли наданню допомоги мобілізованим членам та їхнім родинам. Щоб не обтяжувати становище родин, які залишилися без годувальників, кредитні кооперативи надавали відстрочки на виплату кооперативних позик. Терміни їх були різними. Так, у Аджи-Ібранському ощадно-позичковому товаристві Таврійської губернії вони склали 6 місяців, а Верхньорогачинський кооператив цієї ж губернії подовжив термін виплати позик мобілізованим членам до закінчення війни, або до їхнього повернення додому [8, 7, 21].

Кооперативи також надавали матеріальну допомогу таким родинам, а окремі з них, як Ставищинське ощадно-позичкове товариство Херсонщини, Салбинське ощадно-позичкове товариство Таврійської губернії, продовжували випла-

чувати заробітну плату членам правління, службовцям, працівникам кооперативів, мобілізованим на війну [3].

Товариства не обмежувалися лише матеріальною підтримкою родин мобілізованих членів, а й допомагали їм фізично. Зокрема, Мелітопольська спілка закладів дрібного кредиту організувала для них спільний товариський обмолот хліба і його збирання [19, 26].

Отже, у роки Першої світової війни кооперативний рух на Півдні України набув особливих рис розвитку. Спостерігалось стрімке збільшення кількості споживчих товариств, що було зумовлено інфляцією, продовольчим дефіцитом воєнного часу. Менш інтенсивно в кількісному відношенні розвивалася сільськогосподарська та кредитна кооперація, оскільки ці напрями кооперативного руху залежали від державного фінансування. У роки війни збільшилися обсяги посередницьких операцій кооперативних організацій регіону. Вони виконували важливу економічну функцію, оскільки були спрямовані на забезпечення армії сільськогосподарською продукцією і були вигідні як селянам, так і державі. Провідним напрямом діяльності товариств у воєнні роки була благодійна діяльність, спрямована на допомогу військовим, мобілізованим членам товариств та їхнім родинам.

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of the development of the cooperative movement in the south of Ukraine in the conditions of the First World War. The methodological basis of the study is a set of general scientific and historical methods of cognition: methods of logical analysis, synthesis, comparison, classification, problem-chronological, historical-typological, statistical-analytical. The principles of historicism, scientific objectivity and systematicity were adhered to.

A comprehensive analysis of the scientific literature and sources using the methodological approaches identified makes it possible to draw a number of conclusions.

The deployment of the First World War created new socio-economic conditions for the development of the cooperative movement. They were to reduce government funding; mobilization of some members and employees of cooperatives; goods shortages and price increases; problematic search for suppliers; halting the pace of agricultural development and reducing the need for cooperative lending.

As a result of the adaptation of the cooperative movement to military conditions, there was an increase in the number of consumer societies whose activities were aimed at providing the population with quality and affordable goods. The intensity of development of credit and agricultural cooperatives decreased during the war. The societies of these activities have expanded the volume of mediation operations to provide the army with agricultural produce. The cooperative societies paid special attention to charities, assisted the army, the families of the mobilized members.

The importance of the study lies in the actualization of this problem at the regional level; a comprehensive study of the features of the development of the cooperative movement of the South of Ukraine in the conditions of the First World War. The study of this topic is not exhaustive, it requires further study, in particular refinement of statistical indicators, analysis of cultural and educational activities.

Keywords: war, cooperative movement, socio-economic relations, society.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воззвание Петроградского комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. *Вестник кооперации*. 1914. № 6–7. С. 1–3.
2. Глебов (Меркулов) А. В. Сельскохозяйственные общества. Петроград: Мысль, 1918. 14 с.
3. Кооперативная хроника. *Южный кооператор*. 1914. № 17. С. 458; Держархів АР Крим, ф. 70, оп. 1, спр. 390, арк. 26–27.
4. Краткий статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1916–1917 гг. Одесса: [б. и.], 1920. С. 13.
5. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 рр.) Київ: Kots Publishing, 1995. 224 с.
6. Минин А. Война, хозяйство и кооперация Москва: Комитет сельских, ссудо-сберегат. и пром. товариществ, 1915. 54 с.
7. Несколько данных о положении дела в кредитных и ссудо-сберегательных товариществах Одесской конторы государственного банка. *Южный кооператор*. 1914. № 20. С. 533.
8. Об участии товариществ района Симфинопольского отделения государственного банка в деле помощи войнам и их семьям, 1914–1915 гг. *Держархів АР Крим*. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 390. 90 арк.
9. Покуль О. Сільськогосподарська кооперація на Україні: (статистичні відомості) *Сільський господар*. 1919. Ч. 20–21. С. 28.
10. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 482 с.
11. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / Министерство земледелия Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. Петроград: Екатеринославская типография, 1917. Вып. 10. 670 с.
12. Сведения о поставках хлеба в армию, 1914–1915 гг. *Держархів АР Крим*. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 389. 39 арк.
13. Сводные отчеты за 1905 г., 1906 г. Таврический губернский комитет по делам мелкого кредита, 1907 г. *Держархів АР Крим*. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 64, арк. 16; Отчеты ссудо-сберегательных товариществ Таврический губернский комитет по делам мелкого кредита за 1914 г. *Держархів АР Крим*. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 386. арк. 43.
14. Список кооперативных союзов Украины на 1.01.1919. Київ: Друкарня союзу споживчих союзів України, 1919. 46 с.
15. Список обществ и союзов-членов тов-ва ПОЮР, 1917–1918 гг. *ІР НБУВ*. Ф. 290. Спр. 516. 2 арк.; Список потребительных обществ членов товарище-

- ства потребительных обществ Юга России. *Южно-русский потребитель*. 1915. № 3. С. 20–21.
16. Таблицы средних справочных цен и средних цен потребительских обществ по районам Европейской России на 1 июня 1915 г. По данным анкеты Всероссийского союза городов и МСПО. Москва: Городская типография, 1915. 17 с.
17. Тульський К. Село Стылы Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. *Южно-русский потребитель*. 1915. № 4. С. 21–22.
18. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.
19. Фрометт Б. Война и культурно-общественные задачи кооперации. *Вестник кооперации*. 1914. № 6–7. С. 26.

References

1. (1914). Vozvanie Petrogradskogo komiteta o selskih ssudo-sberegatelnyh i promyshlennyh tovarishestvah [*Cooperative partnerships and societies*]. Vestnik kooperacii, 6–7, 1–3.
2. Glebov, (Merkulov) A. V. (1918). Selskohozyajstvennyye obshestva [*Agricultural companies*]. Petrograd: Mysl.
3. (1914). Kooperativnaya hronika [*Cooperative Chronicle*]. Yuzhnyj kooperator, 17, 458; Ob uchastii tovarishestv rajona Simfiropolskogo otdeleniya gosudarstvennogo banka v deli pomoshi vojniam i ih semyam, 1914–1915. [*On the participation of partnerships in the district of the Simfiropol branch of the state bank in helping the wars and their families, 1914–1915*] SAARC (State Archives in the Autonomous Republic of Crimea), F. 70. Op. 1. F. 390.
4. (1920). Kratkij statistiko-ekonomicheskij obzor po Odesskomu uezdu za 1916–1917 [*A brief statistical and economic review of the Odessa county for 1916–1917*]. Odessa.
5. Marochko, V. I. (1995). Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teorytychnyi aspekt (1861–1929) [*Ukrainian Peasant Cooperation. Historical and theoretical aspect (1861–1929)*]. Kyiv: Kots Publishing.
6. Minin, A. (1915). Vojna, hozyajstvo i kooperaciya [*War, economy and cooperation*]. Moskva: Komitet selskih, ssudo-sberegat. i prom. tovarishestv.
7. (1914). Neskolko dannyh o polozhenii dela v kreditnyh i ssudo-sberegatelnyh tovarishestvah Odesskoj kontory gosudarstvennogo banka [*Some data on the situation in credit and loan-savings partnerships of the Odessa branch of the state bank*]. Yuzhnyj kooperator, 20.
8. Ob uchastii tovarishestv rajona Simfiropolskogo otdeleniya gosudarstvennogo banka v deli pomoshi vojniam i ih semyam, 1914–1915. [*On the participation of*

- partnerships in the district of the Simfiropol branch of the state bank in helping the wars and their families, 1914–1915]* SAARC, F. 70. Op. 1. F. 390.
9. Pokul, O. (1919). *Silskohospodarska kooperatsiia na Ukraini: (statystychni vidomosti) [Agricultural cooperation in Ukraine: (statistical data)]*. Silskyi hospodar, 20–21.
 10. Reient, O., Serdiuk, O. (2004). *Persha svitova vina i Ukraina [World War I and Ukraine]*. Kyiv: Heneza.
 11. (1917). *Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedenij po selskomu hozyajstvu Rossii i inostrannyh gosudarstv [Collection of statistical and economic information on the agriculture of Russia and foreign countries]*. Petrograd: Ekaterinoslavskaya tipografiya.
 12. *Svedeniya o postavkah hleba v armiyu, 1914–1915 [Information on the supply of grain to the army]*. SAARC, F. 70. Op. 1. F. 389.
 13. *Svodnye otchety za 1905, 1906. Tavricheskij gubernskij komitet po delam melkogo kredita 1915 [Consolidated Reports for 1905, 1906 Tauride Provincial Committee for Small Credit Affairs]*. SAARC, F. 70. Op. 1. F. 64; *Otchety ssudoberegatelnyh tovarishestv Tavricheskij gubernskij komitet po delam melkogo kredita za 1914 [Reports of savings and loan partnerships Taurida Provincial Committee for Small Credit Affairs for 1914]*. SAARC, F. 70. Op. 1. F. 386.
 14. (1919). *Spisok kooperativnyh soyuzov Ukrainy na 1.01.1919 [List of cooperative unions of Ukraine on 01/01/1919]*. Kiyiv: Drukarnya soyuzu spozhivchih soyuziv Ukrayini.
 15. *Spisok obshestv i soyuzov-chlenov tovarishestva POYuR, 1917–1918 [List of Societies and Unions-Members of the Partnership of the Consumer Society of the South of Russia, 1917–1918]*. Institute of Manuscripts of National library of Ukraine (IM NLU). F. 290. F. 516; (1915) *Spisok potrebitelnyh obshestv chlenov tovarishestva potrebitelnyh obshestv Yuga Rossii [List of consumer associations of members of the partnership of consumer societies of the South of Russia]*. Yuzhno-russkij potrebitel, 3.
 16. (1915). *Tablicy srednih spravochnyh cen i srednih cen potrebitelskih obshestv po rajonom Evropejskoj Rossii na 1 iyunya 1915 g. Po dannym ankety Vserossijskogo soyuza gorodov i MSPO [Tables of average reference prices and average prices of consumer societies by region of European Russia as of June 1, 1915. According to the questionnaire of the All-Russian Union of Cities and the Moscow Union of Consumer Societies]*. Moskva: Gorodskaya tipografiya.
 17. Tul'skij, K. (1915). *Selo Styly Mariupolskogo uezda Ekaterinoslavskoj gubernii. [Village of Styly, Mariupol County, Yekaterinoslav Province]*. Yuzhno-russkij potrebitel, 4.

18. Farenii, I. A. (2008). Kooperatyvnyi rukh u Naddniprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [*The cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX c.*]. Cherkasy: Vidlunnia-Plus, 2008.
19. Fromett, B. (1914). Vojna i kulturno-obshchestvennye zadachi kooperatsii [*War and the cultural and social tasks of cooperation.*]. Vestnik kooperatsii, 6–7.

УДК 323.1:81'246.3(477.52/.6)

МОВНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1926 РОКУ)

Малярчук Наталя

Автором проаналізовано склад населення Південної України за рідною мовою, розглянуто особливості мовної структури по окремих округах, а також міських та сільських поселеннях регіону, здійснено порівняльний аналіз етнічної та мовної структур населення, визначено рівень та характер асиміляційних процесів в регіоні та по УСРР загалом.

За підсумками дослідження автор дійшов висновків, що у 1926 р. абсолютна більшість населення Південної України вважала своєю рідною мовою українську. Аналіз мовної структури населення окремих округ Південної України показав, що у більшості з них, окрім Одеської, переважало україномовне населення. Російська, яку визнали рідною менше чверті населення, була другою за демографічною потужністю мовою регіону. Проте вона мала більшу комунікаційну потужність і, як наслідок, більший асиміляційний потенціал, ніж українська. Мови інших народів, що проживали на території регіону, загалом посідали незначне місце у його мовному середовищі.

Порівняльний аналіз етнічної та мовної структури населення Південної України показав, що українці, попри свою чисельну перевагу, здійснювали дуже незначний асиміляційний вплив на інші етнічні спільноти регіону. Більше того, вони самі зазнавали асиміляції з боку російської етнічної меншини. Це дозволило зробити висновок про деформованість мовної ситуації у регіоні, а також про неприродний та асиметричний характер асиміляційних процесів. Російський асиміляційний вплив найбільш потужно проявлявся у великих містах – адміністративних, економічних та культурних центрах Півдня України. У невеликих містах та сільських поселеннях процес російської асиміляції відбувався повільніше, і для населення більшості з них рідною була українська мова.

Автором зроблено висновок, що хоча в цілому русифікація на Півдні України у 1926 р. ще не набула загрозливого характеру, і для абсолютної більшості населення рідною була мова власної національності, проте асиміляційні процеси в регіоні відбувалися більш інтенсивно, ніж загалом по УСРР.

Ключові слова: росіяни, українці, Всесоюзний перепис населення 1926 р., Південна Україна, російська мова, українська мова.

Необхідність та важливість усебічного дослідження мовної ситуації в Україні на різних історичних етапах обумовлено тим, що мовне питання у наш час перетворилося на важливий чинник як внутрішньої, так і зовнішньої політики, активно використовується для різноманітних маніпуляцій з громадською свідомістю. Це особливо актуально для регіонів, які зазнали значної русифікації, зокрема Південної України. Дослідження мовної структури населення регіону в різні періоди вітчизняної історії дозволить простежити динаміку змін, яких вона зазнавала протягом часу, та системно проаналізувати їх. Значну зацікавленість викликає початок другої половини 20-х р. ХХ ст., тобто час ще до початку сталінської модернізації, яка дала поштовх значним міграційним процесам в СРСР, що суттєво вплинули на етнічну та мовну структуру населення окремих регіонів. Важливим джерелом дослідження зазначеного питання у цей період є Всесоюзний перепис населення 1926 р.

Актуальність статті обумовлюється й тим, що більшість вітчизняних дослідників користувалися даними перепису 1926 р. для вивчення соціальної й етнічної структури населення УСРР, а також її окремих регіонів [2; 4; 7; 8; 9; 12], проте його інформаційні можливості щодо висвітлення мовних процесів використані не в повному обсязі [6; 10, 99].

Мета статті: дослідити особливості мовної структури населення Південної України на основі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р.

Географічними межами дослідження є територія Південної України, тобто сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, яка в 1926 р. поділялася на 9 округ: Мелітопільську [Н. М.: назви округ у статті подаються відповідно до перепису], Запорізьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Зінов'ївську, Криворізьку, Першомайську. У географічні межі дослідження не увійшов Крим, оскільки на той час він не перебував у складі УСРР, а також Автономна Молдавська СРР, яка, хоча і входила до 1940 р. до складу УСРР, але не була повністю етнічною українською територією.

Джерельною базою дослідження є Всесоюзний перепис населення 1926 р. Серед п'ятнадцяти пунктів особового листка, який складали на кожного громадянина СРСР, п'ятим номером містився пункт «рідна мова». Згідно з настановою для рахівників, що здійснювали перепис, поняття «рідна мова» мало наступне визначення: «Рідною мовою визнається та, якою опитуваний найкраще володіє або якою зазвичай розмовляє» [1, 32]. Дані щодо рідної мови жителів півдня УСРР були опубліковані у 13 томі зазначеного перепису, у табл. VI «Людність за національністю, рідною мовою та письменністю». Саме на них ґрунтуються усі підрахунки автора статті, таблиці та діаграми (відомостях щодо рідної мови насе-

лення дев'яти південноукраїнських округ, а також їхніх міських та сільських поселень) [4, с. 12–33, 35–39, 247–256]. Дані щодо зазначених показників по УСРР взято з видання «Короткі підсумки перепису населення України. 12–17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення» [11, 42–45].

Аналіз даних Всесоюзного перепису населення 1926 р. показав, що для абсолютної більшості – 68,2 % (4 418 621 ос.) населення Південної України рідною мовою була українська, тоді як російську визнав такою лише 21,1 % (1 367 544 ос.), ще 10,4 % (676 162 ос.) назвали рідними інші мови, і 0,3 % (21 298 ос.) мешканців регіону рідну мову не зазначили. Отже, за своєю демографічною потужністю українська мова більш ніж утричі перевищувала російську (див. діаграму 1).

Для порівняння зазначимо, що загалом по УСРР українська мова була рідною для 76,4 % (22 160 992 ос.) населення, російська – для 15,2 % (4 421 813 ос.), ще для 8 % (2 304 250 ос.) рідними були інші мови, а 0,4 % (109 485 ос.) рідну мову не вказали (див. діаграму 2).

Діаграма 1

Діаграма 2

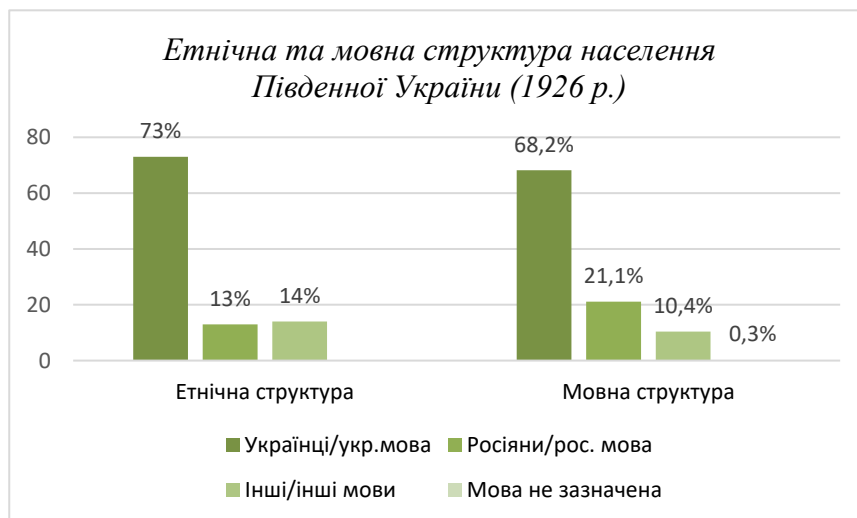

Таким чином, питома вага російськомовного населення серед мешканців Південної України була майже в півтора раза більшою, ніж загалом по УСРР. Відрізнялося і співвідношення україномовного і російськомовного населення в межах регіону та загалом по республіці. Так, у Південній Україні частка україномовного населення утричі перевищувала частку російськомовного, тоді як загалом по УСРР – у п'ять разів. Зазначимо також, що на півдні було зосереджено 31 % усього російськомовного населення УСРР.

Про деформованість мовної ситуації в регіоні свідчить розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю частини населення. Так, у 1926 р. частка українців серед населення Південної України становила 73 %, тоді як українську мову визнали рідною лише 68,2 % від загалу. Натомість російську назвали

рідною мовою 21,1 % населення, попри те, що частка росіян серед мешканців півдня України дорівнювала лише 13 % [9, 230]. Була наявною диспропорція між питомою вагою представників інших національностей у етнічній структурі населення Південної України та часткою інших мов у його мовній структурі: 14 % та 10,4 % відповідно (див. діаграму 3).

Діаграма 3

Питома вага тих, хто визнав російську мову рідною, у півтора раза перевищувала частку етнічних росіян, що мешкали в Південній Україні. Зауважимо, що, серед російськомовних, етнічні росіяни становили лише 60 % (820 257 ос.), тоді як 24 % (325 135 ос.) – українці, 12 % (160 396 ос.) – євреї, а ще 4 % (61 756 ос.) – представники інших етнічних груп. Щодо населення з українською рідною мовою, то воно на 92,7 % (4 381 608 ос.) складалося з українців, відсоток представників інших національностей був незначний – 7,3 %. Отже російська спільнота, яка за кількісними показниками поступалася українцям і фактично була етнічною меншиною, хоча й найчисельнішою, здійснювала значний асиміляційний вплив на українське та інонаціональне населення Південної України. Разом з тим її представники демонстрували високу мовну стійкість, оскільки 98 % (820 257 ос.) росіян регіону визнали рідною мову своєї національності, й лише 1,6 % (13 959 ос.) – українську та 0,1 % (693 ос.) – інші мови (0,3 % рідну мову не зазначили).

Відповідно, українці мали меншу мовну стійкість, ніж росіяни: українську визнали рідною мовою 92,7 % (4 381 608 ос.) етнічних українців, 7 % (325 135 ос.) – російську і 0,1 % (4 180 ос.) – мову інонаціонального населення Південної України (0,3 % рідну мову не зазначили). Отже, попри кількісне домінування в регіоні українців, їхній асиміляційний вплив на представників етнічних меншин був незначний, більше того, вони самі були об'єктом асиміляції з боку російської етнічної меншини.

Таблиця 1

Населення Південної України за рідною мовою по округах (%)

№	Округа	Рідна мова			
		українська	російська	інші	не зазначена
1	Першомайська	86	4	9,8	0,2
2	Криворізька	85,4	9,3	5	0,3
3	Зінов'ївська	79,4	14	6,3	0,3
4	Запорізька	78	15,4	6,3	0,3
5	Дніпропетровська	77,3	18	4,3	0,4
6	Херсонська	68,7	22	9	0,3
7	Мелітопільська	52	33	14,7	0,3
8	Миколаївська	51,8	33	15	0,2
9	Одеська	35,6	39,1	25	0,3
	Разом	68,2	21,1	10,4	0,3

Як видно з таблиці 1, у всіх округах Південної України, крім Одеської, абсолютна більшість населення назвала рідною мовою українську. Так, у Першомайській окрузі цей показник склав 86 % від загалу, у Криворізькій – 85,4 %, Зінов'ївській – 79,4 %, Запорізькій – 78 %, Дніпропетровській – 77,3 %, Херсонській – 68,7 %, Мелітопільській – 52 %, Миколаївській – 51,8 %. І лише в Одеській окрузі відносну більшість – 39,1 % склало населення з рідною мовою російською, причому етнічні росіяни серед російськомовного населення округи становили лише 59 %, а 41 % – представники інших національностей (у тому числі 16 % становили українці, 5 % – євреї).

Щодо мов інших народів, то вони посідали незначне місце в мовному середовищі Південної України. Лише 10,4 % населення не визнали рідною українську або російську, а назвали такою іншу мову. Найбільш помітною частка іншомовного населення – 25 % від загалу – була в Одеській окрузі, яка відрізнялася від інших найбільш строкатим етнічним складом населення.

Переважна більшість україномовного населення зосереджувалася у сільській місцевості Південної України – 92 % (4 075 087 ос.), тоді як у містах мешкало лише 8 % (343 534 ос.) від україномовного загалу. Більшість іншомовного населення так само мешкала в селі – 66 % (445 205 ос.), тоді як 34 % (230 957 ос.) – у містах. Щодо російськомовної спільноти, то її розподіл між містом і селом був більш збалансованим. Абсолютна більшість російськомовного населення була сконцентрована у містах – 55 % (747 823 ос.), тоді як на села припадало 45 % (619 721 ос.) від російськомовного загалу.

Аналіз мовної структури міського населення Південної України показав, що питома вага тих, хто визнав рідною мовою російську, становила – 56 % (747 823 ос.), українську – 26 % (343 534 ос.), інші мови – 17 % (230 957 ос.), 1 % (7 034 ос.) опитаних не зазначив рідну мову взагалі (див. діаграму 4). Заува-

жимо, що загалом серед міського населення УСРР російськомовні хоча й становили більшість, проте не абсолютну, а відносну. Так, їхня частка становила 44 % (2 386 638 ос.), тоді як частка україномовних – 36 % (1 930 620 ос.), іншомовних – 19 % (1 004 103 ос.), а 1 % (37 879 ос.) опитаних не зазначив рідну мову взагалі (див. діаграму 5).

Діаграма 4

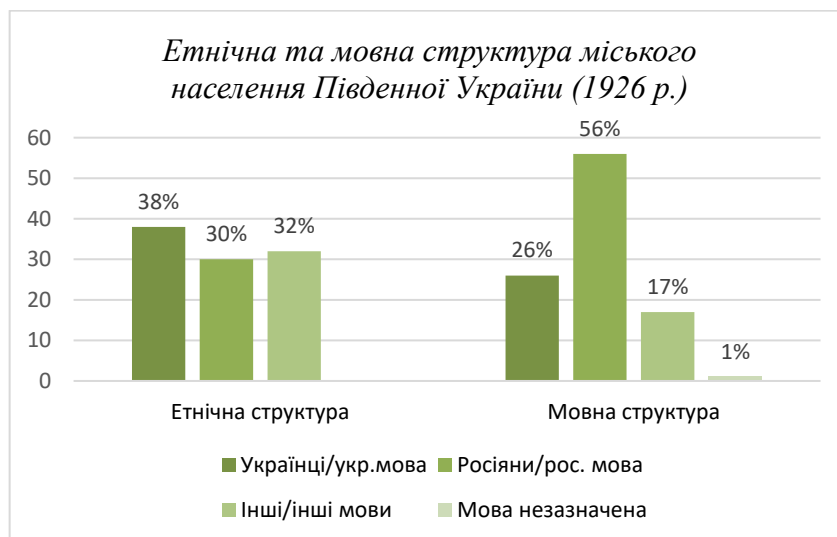

Діаграма 5

Міста Південної України були осередками російської мовної асиміляції, про що свідчить значна розбіжність між мовою та національною приналежністю їхніх мешканців (див. діаграму 6).

Діаграма 6

Так, частка українців серед міського населення Південної України становила у 1926 р. 38 %, тоді як українську мову визнали рідною лише 26 % загалу. Натомість російську назвали рідною мовою 56 % населення, попри те, що частка росіян серед міського населення дорівнювала 30 %. Питома вага інонаціонального населення – 32 % – майже удвічі перевищувала частку іншомовних мешканців міст – 17 % [9, 231].

Таблиця 2

Міське населення Південної України за рідною мовою по округах (%)

№	Округа	Рідна мова			
		українська	російська	інші	не зазначена
1	Криворізька	62	30	8	1
2	Зінов'ївська	48	35	16	1
3	Першомайська	45	14	40	1
4	Запорізька	39	48	12	1
5	Дніпропетровська	29	57	13	1
6	Херсонська	26	59	14	1
7	Мелітопільська	17	72	10	1
8	Миколаївська	17	70	13	1
9	Одеська	11	65	23,7	0,3
	Разом	26	56	17	1

Із таблиці 2 видно, що лише в одній із дев'яти округ Південної України – Криворізькій – абсолютна більшість мешканців міських поселень – 62 % – визнали рідною українську мову, тоді як російську – 30 %, а інші мови – 8 % (1 % рідну мову не зазначив). У двох округах, Зінов'ївській та Першомайській, населення з рідною українською мовою становило відносну більшість – 48 % та 45 % відповідно. Російську назвали рідною 35 % та 14 % населення цих округ, тоді як 16 % і 40 % відповідно визнали рідними інші мови (по 1 % населення рідну мову не зазначило). У решті округ більшість складало населення з рідною російською мовою. У Запорізькій області ця більшість була відносною – 48 % від загалу, а інших п'яти – абсолютна. Так, у Дніпропетровській області цей показник склав 57 %, Херсонській – 59 %, Одеській – 65 %, Миколаївській – 70 %, Мелітопільській – 72 %.

У великих містах (населення яких перевищувало 50 тис. осіб) кількісне домінування населення з рідною російською мовою було ще більш яскраво виражене. Згідно з Всесоюзним переписом населення, у 1926 р. на півдні України було шість таких міст: Одеса, Дніпропетровське (сучасн. Дніпро), Миколаїв, Зінов'ївське (сучасн. Кропивницький), Херсон, Запоріжжя. 65 % населення цих міст назвали рідною російську мову, і лише 15,5 % – українську. У таких містах, як Миколаїв, Херсон, Одеса, Дніпропетровськ україномовне населення не становило й чверті населення, тоді як частка російськомовного дорівнювала 78 %, 66,4 %, 66,1 % і 64 % відповідно (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Населення найбільших міст Південної України за рідною мовою (%)

№	Місто	Рідна мова			
		російська	українська	інші	не зазначена
1	Миколаїв	78	10	11	1
2	Херсон	66,4	16,3	16,2	1,2
3	Одеса	66,1	10,1	23,5	0,3
4	Дніпропетровськ	64	20	15	1
5	Зінов'ївське	54	26	19	1
6	Запоріжжя	52	34	13,5	0,5
	Разом	65	15,5	19	0,5

Щодо менших міст, то більшість їхнього населення – 50 % – визнала рідною українську мову, тоді як російську – 35 %, інші мови – 14 % (1 % рідну мову не зазначив) (див. таблицю 4). Лише в містах двох округ – Мелітопільської і Херсонської – переважало населення з рідною мовою російською. Їхня питома вага становила відповідно 71,7 % і 46 % від загалу. Найменшим відсоток російськомовних був у містах Зінов'ївської округи – 12,1 %. Щодо україномовних городян, то найбільш значною їхня частка була у Запорізькій окрузі – 77 % від загалу, а найменшою – в Мелітопільській – 17 % від загалу.

Таблиця 4

Рідна мова мешканців міст Південної України з населенням не більш ніж 50 тис. осіб (%)

№	Округа	Рідна мова			
		українська	російська	інші	не зазначена
1	Запорізька	77	16	6,3	0,7
2	Зінов'ївська	74,2	12,1	13,3	0,4
3	Криворізька	61,5	30	8	0,5
4	Дніпропетровська	51	40	8	1
5	Першомайська	45	14	40	1
6	Херсонська	44	46	9	1
7	Миколаївська	42	39	18	1
8	Одеська	31,3	32,3	36	0,4
9	Мелітопільська	17	71,7	10,9	0,4
	Разом	50	35	14	1

У Південній Україні, як і по республіці загалом, українська мова була значно більш поширена у селах, ніж у містах.

Так серед сільських жителів регіону визнали рідною мовою українську 79 % (4 075 087 ос.), російську – 12 % (619 721 ос.), інші мови – 8,6 % (445 205 ос.), не зазначили рідну мову – 0,4 % (14 264 ос.) від загалу. Але навіть на селі частка україномовного населення у Південній Україні була меншою ніж загалом по УСРР, і відповідно більшою була питома вага російськомовного населення (див.

діаграми 7 та 8). Так, україномовні становили 85,6 % (20 230 372 ос.) сільського населення республіки, російськомовні – 8,6 % (2 035 175 ос.), іншомовні – 5,5 % (1 300 147 ос.), не зазначили рідну мову 0,4 % (71 606 ос.) від загалу.

Мовна ситуація на селі не була настільки деформованою, як у міських поселеннях Південної України, оскільки розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю частини населення була значно меншою (див. діаграму 9).

Діаграма 7

Діаграма 8

Діаграма 9

Так, частка українців серед сільського населення Східної України становила 82 %, а українську мову визнали рідною 79 % загалу. Натомість російську назвали рідною мовою 12 % населення, попри те, що частка росіян серед сільського населення дорівнювала 8 %. Питома вага інонаціонального населення – 10 % – перевищувала частку іншомовних мешканців сіл – 4,3 % [9, 233]. Не зазначили рідну мову 0,4 % сільських жителів.

В усіх округах Південної України абсолютна більшість сільського населення визнала рідною українську мову (див. таблицю 5). Найвищим цей показник

був у Дніпропетровській окрузі – 94 % від загалу, а найнижчим у Мелітопільській – 55 %. Найвищою частка російськомовного населення була у Мелітопільській окрузі – 29,7 %, тоді як у решті восьми округах вона не становила й чверті населення.

Таблиця 5

Сільське населення Східної України за рідною мовою по округах (%)

№	Округа	Рідна мова			
		українська	російська	інші	не зазначена
1	Дніпропетровська	94	4,8	1	0,2
2	Криворізька	89	6,2	4,5	0,3
3	Першомайська	89	3	7,8	0,2
4	Зінов'ївська	85,4	10	4,3	0,3
5	Запорізька	83	11	5,5	0,5
6	Херсонська	77	15,4	7,5	0,1
7	Миколаївська	65	19,8	15	0,2
8	Одеська	60,6	13	26	0,4
9	Мелітопільська	55	29,7	15	0,3
	Разом	79	12	8,6	0,4

Таким чином, у 1926 р. для абсолютної більшості населення Південної України рідною мовою була українська. За своєю демографічною потужністю вона більш ніж утричі перевищувала російську мову, яку визнали рідною менше чверті населення регіону. Щодо мов інших народів, то вони посідали незначне місце в мовному середовищі Південної України. Аналіз мовної структури населення окремих округ півдня України показав, що у більшості з них абсолютну більшість становило населення, рідною мовою якого була українська. Виняток становила Одеська округа, де відносну більшість становило російськомовне населення.

Порівняння етнічної та мовної структури населення регіону дозволило зробити висновок про деформованість мовної ситуації в регіоні, про що свідчить розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю частини населення. Відсоток тих, хто визнав російську мову рідною, у півтора раза перевищував частку етнічних росіян, що мешкали в Південній Україні. Серед російськомовного населення росіяни становили трохи більше половини, а решта – представники інших національностей, в тому числі й найбільшої – української, тоді як частка не українців серед україномовної спільноти регіону була незначною. Це свідчить також про те, що, попри значну демографічну потужність, українська мова мала незначний асиміляційний потенціал, поступаючись у цьому російській. Більше того, українці самі були об'єктом асиміляції.

Більшість україномовного та іномовного населення зосереджувалася у сільській місцевості, тоді як носії російської мови були розподілені між містом та селом більш збалансовано, хоча і з перевагою у бік першого. Це також обмежува-

ло асиміляційний потенціал української мови, оскільки сільські жителі відрізнялися значно вищою мовною стійкістю, ніж міські. Проте не це було вирішальним чинником. Асиметричний характер асиміляційних процесів у регіоні пояснюється значно більшою комунікативною потужністю російської мови, обумовленою її фактичним статусом державної мови в СРСР, що робило її більш привабливою для представників етнічних меншин, ніж українську. Крім того, зазначений статус російської мови та її широке використання в усіх сферах життя як регіону, так і республіки взагалі, призводили до того, що прибульці з інших регіонів СРСР не вважали за потрібне вивчати українську мову. Росіяни демонстрували високу мовну стійкість, зберігаючи власну мову незалежно від того, де вони мешкали – у місті чи на селі. Українці ж краще зберігали рідну мову в сільській місцевості, тоді як у містах більше чверті українців визнали своєю рідною мовою російську. Особливо швидко асиміляційні процеси відбувалися у великих містах. Зокрема в Миколаєві, Одесі, Херсоні частка російськомовного населення була найвищою. Лише трохи більш ніж половина українців, що мешкали у великих містах, визнали рідною мовою українську, тоді як для решти рідною вже була російська. Мовна ситуація на селі не була настільки деформованою, як у міських поселеннях Південної України, оскільки розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю частини населення була значно меншою.

Асиміляційні процеси в Південній Україні відбувалися швидше, ніж загалом по республіці. Питома вага російськомовного населення серед мешканців Південної України була майже в півтора раза більшою, ніж загалом по УСРР, а частка україномовного населення лише утричі перевищувала частку російськомовного, тоді як загалом по УСРР – у п'ять разів. В містах Південної України росіяни становили абсолютну більшість, тоді як загалом по республіці – відносно. Навіть на селі частка україномовного населення у Південній Україні була меншою, ніж загалом по УСРР, і відповідно більшою була питома вага російськомовного населення.

У перспективі планується дослідження особливостей мовної ситуації, що склалася в Південно-Східній Україні у другій половині 20-х–30-ті рр. ХХ ст.

Abstract

The author has analyzed the composition of the Southern Ukraine population on its native language, examined the peculiarities of the linguistic structure of the population in some districts as well as urban and rural settlements in the region; carried out the comparative analysis of the ethnic and linguistic structures of the population, determined the level and nature of language assimilation processes in the region and in the Ukrainian SSR in general.

The results of the study suggest that in 1926 the vast majority of the population of Southern Ukraine considered Ukrainian language as its mother tongue. The analysis of the linguistic structure of the population of some districts in Southern Ukraine showed that the Ukrainian language

prevailed in most of them, except for Odessa district. Russian language, which less than a quarter of the population acknowledged as their native language, was the second demographic capacity language in the region. However, it had more communicative power and, as a result, more assimilation potential than Ukrainian language. This was also determined by the fact that Russian language was the official language of the USSR. The languages of other peoples living on the territory of the region generally played a minor role in its linguistic environment.

The comparative analyses of ethnic and linguistic structure of the population of Southern Ukraine showed that the Ukrainians, notwithstanding their numerical majority, have implemented insignificant assimilative influence on other ethnic communities of the region. Moreover, they themselves have suffered assimilation from the Russian ethnic minority. All the above mentioned allowed to make the conclusion about the asymmetric and unnatural character of the assimilation processes in the region. The Russian assimilative influence manifested itself mostly in urban settlements – administrative, economic and cultural centres of the South of Ukraine. In small towns and rural settlements, the process of Russian assimilation happened slower and for majority of population Ukrainian language was the mother tongue.

However, in general, the Russification on the South of Ukraine in 1926 did not acquire threatening character and for the vast majority of population the native language was the language of its nationality, the assimilation processes in the region happened more intensively than in the Ukrainian SSR in the whole.

Key words: Ukrainian language, Russian language, language assimilation, linguistic structure, ethnic structure, Southern Ukraine, All-Union Census of 1926.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воробьев Н. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткий обзор организации и производства. Москва: В/О «Союзоргучет» редакционно-издательское управление, 1933. 103 с.
2. Воронко О. Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 1998. 230 с.
3. Всесоюзний перепис людності 1926 р.: Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. Т. XIII, від. 1. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. 465 с.
4. Гринь Д. Зміни в національному складі міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії*: Збірник наукових праць. Київ: Стилос, 1999. С. 196–202.
5. Малярчук Н. Г. Особливості мовної ситуації в Донбасі в 20-ті рр. ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2009. № 2. С. 93–99.
6. Малярчук Н. Г. Мовна структура населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Нові сторінки історії Донбасу*: Збірник статей. Кн. 27. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. С. 61–73.
7. Малярчук Н. Г. Російське населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1 (60). С. 36–44.

8. Малярчук Н. Г. Росіяни в етнічній структурі населення південно-східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. Кн. 26. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. С. 155–167.
9. Малярчук Н. Г. Українське та російське населення південної України: кількісний аспект (за матеріалами всесоюзного перепису населення 1926 року). «*Science progress in European countries: new concepts and modern solutions*»: Papers of the 9th International Scientific Conference. September 6, 2019, Stuttgart, Germany. P. 229–236.
10. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – поч. XXI ст.). Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. 183 с.
11. Статистика України. № 124. Серія І. Демографія. Короткі підсумки перепису населення України. 12–17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. Харків, 1928. 210 с. Т. V. Вип. 2. X с.
12. Турченко Г. Ф., Овчаренко Г. Ф. Етнічний склад міського населення Півдня України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 185–192.

References

1. Vorobev, N. (1933). Vsesoiuznaia perepis naseleniia 17 dekabria 1926 goda. Kratkii obzor organizatscii i proizvodstva [All-Union Census of December 17, 1926. Brief overview of organization and production]. Moskva: V/O «Soiuzorguchet» redakcionno-izdatelskoe upravlenie, 103.
2. Voronko, O. H. (1998). Rozvytok etnodemohrafichnykh protsesiv i formuvania sotsialnoi struktury suspilstva v Ukraini 20-kh rr. XX st. [The Development of ethnic and demographic processes and forces of social structure in Ukraine of 20's. XX century] (Dis. ... Cand. Sc. (History). Kyiv.
3. Vsesoiuznyi perepys liudnosti 1926 r.: Ukrainska sotsialistychna radianska respublika. Step. Dniprianskyi promyslovyi pidraion. Hirnychyi pidraion. Natsionalnist, ridna mova, vik, pysmennist (Vol. 13) [All-Soviet Union population census of 1926 Ukrainian Soviet Socialist Republic. Steppe. Dnipryans'kyi industrial subregion. Mountain subregion. Nationality, mother tongue, age, literacy].(1929). Moskva: Vydannia TsSU Soiuzu RSR.
4. Hryn, D. (1999). Zminy v natsionalnomu skladi miskoho naseleння Ukrainy u 20–30-kh rr. XX st. [Changes in the ethnic composition of the urban population of Ukraine in the 20–30's XX century]. Ukraina na porozi XXI stolittia: aktualni pytannia istorii: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Stylos, 196–202.

5. Maliarchuk, N. H. (2009). Osoblyvosti movnoi sytuatsii v Donbasi v 20-ti rr. XX st. [*Features of the Language Situation in the Donbass in the 1920's*]. Istorychni i politolohichni doslidzhennia, no. 2, 93–99.
6. Maliarchuk, N. H. (2018). Movna struktura naseleunia Skhidnoi Ukrainy (za materialamy Vsesoiuznoho perepysu naseleunia 1926 roku) [*Language structure of the population of eastern Ukraine (based on All-Soviet Union census materials of 1926)*]. Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei. Kn. 27. Vinnytsia: DonNU im. Vasylia Stusa, 61–73.
7. Maliarchuk, N. H. (2017). Rosiiske naseleunia Skhidnoi Ukrainy (za materialamy Vsesoiuznoho perepysu naseleunia 1926 roku) [*Russian population of Eastern Ukraine (based on All-Soviet Union census materials of 1926)*]. Istorychni i politolohichni doslidzhennia, no. 1 (60), 36–44.
8. Maliarchuk, N. H. (2017). Rosiiiany v etnichnii strukturi naseleunia pivdenno-skhidnoi Ukrainy (za materialamy Vsesoiuznoho perepysu naseleunia 1926 roku) [*The Russians in the ethnic population structure of the South-Eastern Ukraine (based on All-Soviet Union census materials of 1926)*]. Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei. Kn. 26. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 155–167.
9. Maliarchuk, N. H. (2019). Ukrainske ta rosiiske naseleunia pivdennoi Ukrainy: kilkysnyi aspekt (za materialamy vsesoiznoho perepysu naseleunia 1926 roku) [*Ukrainian and Russian Population of Southern Ukraine: Quantitative Aspect based on All-Soviet Union census materials of 1926*]. «*Science progress in European countries: new concepts and modern solutions*»: Papers of the 9th International Scientific Conference. September 6, Stuttgart, Germany, 229–236.
10. Romantsov, V. O. (2004). Ukraintsi na odvichnykh zemliakh (XVIII – poch. XXI st.) [*Ukrainians on the Eternal Lands (18th – early 21st centuries)*]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, 183.
11. Statystyka Ukrainy (1928). Seriia I. Demohrafiia. Korotki pidsumky perepysu naseleunia Ukrainy. 12–17 hrudnia 1926 r. Natsionalnyi i vikovy sklad, ridna mova ta pysemnist naseleunia. Kharkiv, no. 124, T. V. Vyp. 2.
12. Turchenko, H. F., Ovcharenko, D. V. (2009). Etnichni sklad miskoho naseleunia Pivdnia Ukrainy (za materialamy Vsesoiuznoho perepysu naseleunia 1926 r.) [*The ethnic composition of the urban population of South Ukraine (based on the All-Union census in 1926)*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, XXVII, 185–192.

УДК 94(437=161.2)"1921/1939"

**УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ
В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939).
СВІТ ЗАХОПЛЕНЬ Й УПОДОБАНЬ ЇЇ ПРЕДСТАВНИКІВ**

Зубко Ольга

Хобі – це життєве захоплення людини (тимчасове, або постійне), яким їй хочеться займатись, не шкодуючи часу та сил; захоплення, що, фактично, розповідає про те, до чого людина має потяг, які в людини проблеми цієї миті. Світ захоплень та уподобань у ретроспективі – одна зі складових історії повсякденності, завданням якої є намагання осмислити буденний рівень життя суспільства. Історія повсякденності методологічно – це, фактично, поєднання методів макроісторії та мікроісторії. Методологія історії повсякденності підпорядкована головному завданню: вивчити все те, що оточує людину, життєвий світ, та як людина соціалізується у цьому світі, впливає на нього, вносячи певні корективи в матеріальний рівень буття та в систему зв'язків й стосунків з іншими людьми. Отже, історик повсякденності вчитується у тексти, використовує нові засоби, щоб розкрити те, що ховається за прямими висловлюваннями, розшифровує прихований смисл; аналізує правила й способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого. Відбиття хобі як еміграційного повсякдення має свої нюанси: по-перше, ця сторона дійсності дуже широка та всеосяжна; по-друге, у історика, який реконструює хобі в ретроспективі, часто відсутні джерела як такі, або, навпаки, цих джерел надто багато, і вони стосуються не тільки хобі. З огляду на такі обставини, фахової літератури з окресленої тематики небагато.

Хобі як частину повсякденного життя українського емігранта в міжвоєнній Чехословаччині можна умовно розподілити на декілька груп: інтелектуально-естетичні, тілесно-мануальні, накопичувальні, ексцентричні, азартні, інформаційно-комунікативні. За часів еміграції основне призначення хобі полягало в тому, щоб проводити з користю вільний час, яка розумілася як моральне задоволення. Оскільки світ захоплень та уподобань представників української міжвоєнної політичної еміграції в ЧСР виступав своєрідною адаптивною антистресовою терапією, котра дозволяла виживати в умовах непростих життєвих реалій, людинознавча концепція історичних досліджень набуває все більшої популярності, завдяки спрямуванню вектора руху гуманітарного знання у бік зняття заборони та усунення кліше з цілої низки суспільнозначущих тем.

Ключові слова: історія повсякденності, міжвоєнна Чехословаччина, українська політична еміграція, хобі.

Психологи стверджують, що будь-яке хобі – життєвий зміст людини, яка вступила в момент життя, коли потрібно більше думати про себе (дозвілля й відпочинок); захисна реакція будь-якої психіки у відповідь на вимогливість і жорстокість світу (душевний комфорт і самореалізація); можливість мати свій «паралельний світ», в котрий можна занурюватися постійно та безперешкодно (духовне зростання, самоутвердження й позитивні емоції). Саме цим пояснюється вагомість захоплень українських вихідців міжвоєнної ЧСР.

Світ захоплень у ретроспективі – одна зі складових історії повсякденності (Everyday life history, Alltagsgeschichte, Histoire de la vie quotidienne). На думку

професора, доктора історичних наук Наталії Пушкарьової, це – частина нової галузі історичного знання, яка вивчає сферу людської буденності у множинних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності, як відзначає професор Пушкарьова, – комплексне дослідження повторюваного, «нормального» і звичного, що конструюють стиль і спосіб життя у представників різних соціальних верств, включно з емоційними реакціями на життєві події і мотиви поведінки. Тобто, ключовим у визначенні «повсякденного» є саме регулярно повторюване [13]. Проте, відбиття світу захоплень як складової історії повсякденності має деяку специфіку: по-перше, ця сторона дійсності дуже широка; по-друге, в історика, який реконструює хобі в ретроспективі, часто відсутні джерела як такі, або, навпаки, цих джерел надто багато, і вони стосуються не тільки хобі.

Серед історико-повсякденних наукових розвідок найбільш ґрунтовними є роботи професора О. Колястрок. В її монографії «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти» розглянуто зміст поняття «повсякденність», проблему повсякденності у міждисциплінарному дискурсі сучасної гуманітаристики, співвідношення історії повсякдення з макро- та мікроісторією, традиції історії повсякдення в західній, російській та українській історіографіях [6]. В її другій монографії «Інтелігенція УСРР в 1920-ті рр.: повсякденне життя» деталізовано викладені й проаналізовані питання одягу, житла, харчування та особистісного простору в міжособистісних взаєминах радянської інтелігенції [7].

Світ захоплень та уподобань українських емігрантів другої хвилі в ЧСР ще не став об'єктом уваги науковців, з огляду на що метою цієї публікації є показ багатогранного світу людських захоплень в умовах вимушеного проживання за кордоном.

Досліджуючи світ захоплень представників української політичної еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, ми орієнтувалися переважно на джерела особового походження: щоденники, спогади (мемуари), життєписи. Частково до викладу матеріалу залучені документи з Архіву Служби Безпеки Чеської Республіки (м. Прага).

Міжвоєнні 1921–1939 рр. для українського емігранта були роками душевних тривог і розмірковувань. Здавалося, що в його непростому житті переплелось усе: і світове воєнне лихоліття, і революційні зміни у формі визвольних змагань 1917–1920-х рр., де одночасне поєднання й конкурування соціального та національного аспектів залишали гіркий присмак «РЕВолюційного маРЕВа» [8]. («Земля і воля» часто виявлялися для селян (наймасовішої революційної сили) більшими пріоритетами, ніж національна держава; а маргіналізована українська

інтелігенція мало того, що не мала досвідчених управлінців, ще й відсікала потрібних фахівців як представників «нетрудових верств»). Зрештою, вимушений виїзд за кордон. А вже в нових реаліях на порядку денному постійно нагадували про себе: пошук сенсу Життя й, власне, пошук засобів до Життя. За таких умов одна частина українських вихідців потягнулася до Бога, друга «віднайшла» себе у девіації (пиятика, самогубства, злочини), тоді як третя занурилася саме в світ різноманітних захоплень та уподобань.

Маємо відзначити, що кількість українців, яка опинилася в міжвоєнній Чехословаччині, становила близько 20–22 тис. осіб. Ця офіційна статистика й досі лишається приблизною, оскільки відомий дослідник української еміграції в ЧСР академік Микола Мушинка (Словаччина) в одному зі своїх приватних листів авторці цієї публікації слушно зазначав: «... Цифри українських студентів у пражських вузах у Віднянського та у мене завищені. Вони узяті з офіційних звітів і представляють число вписів кожного року, або й кожного семестру. Отже, один студент під час навчання виступає у цих звітах і 4–5 раз... Чого ми не врахували...» [3].

Усі хобі вихідців з України можна умовно розподілити на декілька груп: інтелектуально-естетичні, тілесно-мануальні, накопичувальні, ексцентричні, азартні, інформаційно-комунікативні.

Інтелектуально-естетичні захоплення й уподобання, зазвичай, пов'язані з глибоким інтересом до улюбленої справи (музики, малювання, радіотехніки, історії, до розведення квітів, птахів, тварин, риб і т. д.; сюди ж долучаються винахідники та конструктори). Окреслену хобі-групу репрезентують Д. Чижевський і Г. Мельник. Так, «історик духу», філософ і професор двох вищих навчальних закладів (УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі й Українського Вільного Університету) Дмитро Чижевський (1894–1977) неймовірно полюбляв котів. Ці тварини, котрих професор відшукував скрізь, постійно жили в його оселі, і він не раз говорив своїм колегам про те, що з котами набагато цікавіше розмовляти, ніж з людьми [13].

Полюбляв котів і священник УАПЦ, душ пастир Подебрадського осередку, студент музично-педагогічного факультету УВПІ ім. М. Драгоманова у Празі Григорій Мельник (1893–1939(?)). За ним через любов до тварин міцно закріпилося звання такого собі місцевого «лікаря Айболита». У 1928 р. один з таких пухнастиків навіть по-своєму «прославив» Панотця Григорія. Сталося так, що котресь із подарованих ним вуличних кошенят захворіло, і потрібно було терміново оперувати тваринку. Благочинному Мельнику нічого не лишалося, як заспокоїти господаря пухнастика, а тоді скористатися вже відомим у ЧСР з 1922 р. «Gillette Saffetti» (небезпечним лезом – О. З.). Як згадував мозирчанин Антон

Білінський (1897 – після 1945) (у минулому «один із білорусів на службі УНР» – хорунжий 4-ї Київської дивізії): кіт був успішно анестезований горілкою та не менш успішно прооперований. Однак після операції чомусь став суцільним котячим «ідіотом»: «... Він не тільки не навчився ловити мишей, а й наймовірно їх боявся. Одного разу господар kota та душпастир, не витримавши, вирішили наочно показати негіднику, що миша – це безпечно і дуже смачно. Мишу впіймали живу, під банку з монеткою. Прив'язали її за хвоста на ниточку. А kota загнали у кут, щоб задалегідь не утік. Тоді ж Панотець став похитувати нещасною мишею у тварини перед носом. Миші, напевно, було страшно, але той жах, який читався в котячих очах, зашкалював усі межі. Сидячи на задніх лапах, пухнаста істота спиною втиснулася у куток і перелякано стежила, як розгойдується перед її очима якась інша звірюка. Кульмінаційним моментом стала мишача витівка: вигнувшись, вона потягнулася до kota та..... вкусила його за носа! Отетеріли усі, а кіт з криком вирвався з кутка, прослизнув повз людські ноги та драпонував на вулицю...» (Переклад з чеської авторської – О. З.) [1, 34].

Тілесно-мануальні захоплення, зокрема спортивні заняття, спрямовані на укріплення фізичної сили, витривалості та спритності, були притаманні здебільшого молоді – колишнім воякам Армії УНР. Також до складу цієї хобі-групи входили: майстрування, шиття, вишивання, велокрос, кермування мотоциклами та автомобілями. В 1920-х рр. у Празі на базі Української Селянської Спілки (1923–1931) функціонували Автотракторні курси (1926–1928) – аналог сучасних курсів з підготовки водіїв різних категорій – гуртували навколо себе українських вихідців з різних чехословацьких міст. Про їхнє існування, зокрема, як і про інші уподобання «українських пражан», блискуче писав Юрій Липа (1900–1944 рр.) в оповіданні «Гадючки»: «... Там постійно була нова мода. Розгоралася в мозках тисячі українців під крилами замку короля святого Юрія (Подебрадський замок – О. З.) й огортала всіх: молодь, їх батьків, кривих і самих професорів. Навіть чехи, що вчилися в українській академії, піддавалися тим настроям...

...Комівуаяжери кинули гасло: велос! Тоді під Подебрадами серед кучерявих садів показали сотні велосипедистів. Наколесниками стали всі: професори, студентки, діти, сиві діди. Потім частина забралась до шоферства, і вечорами цілі родини розмовляли тільки про порівняльну вартість автових марок і про замочки свічі...» [9, 159].

Еміграційне жіноцтво віднаходило себе у крої та шитті. Чи не найфаховішими кравчинями та швачками у празькому середовищі були Одарка Слюсаренко та Наталія Дорошенко. О. Слюсаренко (?) – енергійна й напрочуд балакуча пані, котру ніде ніхто ніколи не міг переговорити – була дружиною відомого українського історика античності, філолога й педагога родом з Черкас Федіра Слюса-

ренка (1886–1958), дуже спокійного та поважного чоловіка. «Українські пражани» частенько подекували, що відкриття зазначених вище автотракторних курсів було спричинене певним чином саме через балакучість О. Слюсаренко. Її чоловік, бажаючи працювати у тиші, делікатно умовив свого товариша – волинського кооператора Федіра Сумневича (1885–1939(?)) – «вгамувати» власне «щастячко» саме таким чином. «Клієнтеля в Пані Слюсаренко була обширна і не тільки українська. Однак до себе вона роботи не брала, а їздила по домах» [11, 25]. Зауважимо, що на той час найпопулярнішою автівкою в міжвоєнній ЧСР, яку не оминула науково-технічна революція, був Ford Model T. За умови того, що з конвеєрів сходили відомі й нині автівки холдингу Škoda Auto. (Цей потужний автомобільний холдинг, спершу концерн, що мав початкову назву «Laurin & Klement» і був створений в 1895 р., в 1924 р. об'єднався з компанією «Akciová společnost, dříve Škodovy závody» і зберігав цю назву до 1991 р. Найбільшим попитом серед власне чехів та українських емігрантів у 1921–1939 рр. користувалася модель автомобіля Škoda Popular, хоча ця швидше статусна автівка, поступалася Ford(y) (виключно ціною – О. З.).

Про Наталію Дорошенко (1888–1970 рр.) – дружину відомого історика Дмитра Дорошенка – Наталя Наріжна писала так: «... Коли Дорошенки з огляду на воєнні та повоєнні події стали емігрантами і опинилися в Чехословаччині, Наталія Михайлівна виступала не раз як декляматорка на різних академіях. Вона також зайнялася шиттям і в цьому фаху мала мати великий успіх...» [11, 19].

Категорія накопичувальних захоплень – це колекціонування у всіх його видах. Так, докторант Українського Вільного університету, в минулому один із учасників бою під Крутами, студент 2-ї Київської гімназії ім. Кирило-Мефодіївського товариства Іван Вітвицький (?) мав грамофон марки «His Masters Voice» та велику кількість різноманітних платівок. Як згадувала Н. Наріжна (1922–2013(?)), грамофон був «з великою трубою і малюнком хорошого песика», а «дорослі слухали Наталку-Полтавку та захоплювалися високим тенором знаменитого і популярного тоді Івана Козловського». (Виїхав до Європи з Капелою О. Кошиця, однак визнання здобув в СРСР. Вочевидь, Н. Наріжна чула у виконанні Івана Сергійовича партію Петра з опери М. Лисенка «Наталка Полтавка», що дозволяло їй по-дитячому називати співака «Козлітоном» – О. З.) [11, 21].

Про платівки, грамофони й радіо свідчив також й український радянський художник і графік Василь Касіян (1896–1976 рр.), який отримав фахову освіту в Польщі та Чехословаччині: «Іншим разом ми бігли на Слов'янський острів, тобто на Жофін, де вперше з'явилася платівка, і професор-спеціаліст з питань радіо давав пояснення. Це було неабияке диво!!!» [5, 286].

Не можна оминати увагою і члена Кубанської Ради, викладача історії слов'янських народів УВПШ ім. М. Драгоманова в Празі Григорія Омельченка (1884 – після 1945 рр.) з його неймовірним бажанням розбагатіти, віднайшовши якийсь скарб [12]. Він вперто досліджував замок Карлштейн, де з правіків зберігалися чеські королівські реліквії.

Яскравими представниками егоцентричних захоплень (занять, показний бік яких дозволяв опинятися в центрі уваги) в середовищі «українських пражан» були: філософ Дмитро Чижевський, мисткиня й художниця Наталія Геркен-Русова, політик і письменник Василь Королів (Старий), політик і кооператор Борис Мартос, політик і лікар Модест Левицький.

Д. Чижевський, окрім прихильності до котів, відрізнявся широю вірою у нечисть. Він не визнавав зелений колір і навіть забороняв спілкуватися із собою тим, хто мав речі цього кольору. А одного разу сталося так, що професора зачинили з неухважності в інститутській бібліотеці. Для того, щоб визволитися з полону, Чижевському довелося скористатися бібліотечним телефоном. Коли ж двері бібліотеки були відчинені, то професор цілком серйозно став розповідати колегам про те, що в бібліотеці чортенята нахабно переставляли книги на полицях спеціально для того, аби він нічого не зміг знайти [4, 104].

Дружина відомого українського біолога та іхтіолога Юрія Русова (1895–1961) Наталія Геркен-Русова (1897–1989) (пані Наталі, з наголосом на «і») мала ампулу відьмачки, оскільки віртуозно й правдиво ворожила на картах і камінні [11, 91].

Автор роману «Чмелик», казок для дівчат «Чарівне намисто», мемуарів «З моїх споминів про Симона Петлюру» й підручника з ветеринарії російською мовою «Скотолечебник» Василь Костьович Королів (Старий) (1879–1941 рр.) вважав себе дуже успішним комерсантом і практичною людиною. Так, в емігрантському колі про нього оповідали, що заради можливості викладати одночасно і в Празі, і в Подєбрадах, він знайшов собі будиночок-мрію у селі, яке було на однаковій відстані від обох міст. Конкретно: «На 2½ години їзди від кожного цих центрів української еміграції» [2, 217].

Улюбленим об'єктом анекдотів був професор-кооператор Борис Мартос (1879–1977 рр.), пунктуальність і солідність якого не давала спокою багатьом. Про нього розповідали, що виходячи з хати і замкнувши двері, він не раз відчиняв їх, щоб переконатися, чи не забуто всередині ключів [2, 217].

Лікар Модест Левицький «відшукував» хвороби та доводив до сказу своїх підопічних (1866–1932). Віднайшовши якусь хворобу в пацієнта, а, зазвичай, Левицький вказував правильний діагноз, Модест Пилипович неодмінно відзначав, що на цю хворобу страждала його найкраща дружинонька, яка саме від цієї

хвороби й померла. До того ж, він так деталізував в описі ту або іншу «неміч», що пацієнти ладні були ледь не хреститися. В українському еміграційному пражському осередку на додачу подейкували, що «фірмова» деталізація М. Левицьким хвороб забезпечувала високий відсоток володіння «українськими пражанами» рідною мовою. Зауважимо, що Модест Пилипович у Подебрадській сільсько-господарській академії викладав саме українську мову. Ось тому «подебрадці», аби тільки не чути про смерть пані Левицької та усякі медичні страхіття, заповзято вивчали ті або інші граматичні правила, писали диктанти, перекази, твори [2, 217].

Азартні захоплення та уподобання на кшталт картярських ігор або різноманітних парі були притаманні більше еміграційній молоді. Так, колишній сотник Армії УНР, інженер-гідротехнік Валентин Сім'янців (1899–1992 рр.) згадував, що майстерна картярська гра «подебрадців» дозволяла мати певні робочі пільги, а то і шматок хліба в непрості 1930-ті рр., коли для всіх без винятку українських вихідців був практично цілком зачинений ринок праці [15, 101–102].

Інформативно-комунікативні захоплення «українських пражан» проявлялися в прагненні отримати нову легку інформацію, яка не потребувала ніякої критичної інтелектуальної обробки, а також у потребі великої кількості поверхових контактів, що дозволяли цією інформацією обмінюватися. В. Сім'янців звертав увагу на те, що в 1930-х рр. у чеських будівельних колах серед українських інженерів-гідротехніків великою популярністю користувалося слово «куш». Воно психологічно подобалося молодим українцям тим, що було однокореневим з французьким словом «souche» – «великим прибутком». Частота вживання його просто зашкалювала. Однак, насправді, перекладалося це слово як «стули писк» [15, 27].

Українське еміграційне жіноцтво знаходило відраду в обговоренні косметики. (Відзначимо, цей факт спричинив природно певне кепкування з боку чоловічої еміграційної аудиторії. В українському пражському осередку звертали увагу, що найбільше кепкує з жіночок Євген Маланюк (1887–1968), український письменник й культуролог-енциклопедист. Найпоширенішим з його кепкувальних висловів був вислів на кшталт: «Тю! Зібрався бронедивізіон курок, аби обговорити, якою сажею квацяти вій» [10, 621]). Справа в тому, що тоді на косметичному горизонті з'явилися: чорний олівець для очей, чорна туш для вій та яскраво-червона губна помада. Однак, найголовніше: легендарний крем «Нівея» у баночці (до 1915 р. жіночі креми не могли довго зберігатися і випускалися в пакетиках з носиком на кшталт сучасних пакетованих майонезів з дозаторами; тоді як, завдяки евцеріту та новій тарі, жіночий доглядовий крем отримав кращі якості та довший термін зберігання). Саме про легендарну «Nivea» писала у своїх листах до Наталії Лівицької-Холодної Олена Теліга [4, 104].

Заповзято обговорювало празьке українство, що розподілялося на «НадзвиЧАЙних» (тих, кому подобався чай) та «ЦіКАВИХ» (тих, хто попивав каву, а в 1938 р. чехословацький ринок заповнила розчина «Nescafe»), моду, книги, журнали, театральні вистави, кінопрем'єри, гороскопи, й, зрозуміло, одне одного: «...Трапилося то нашому одному поетові, – згадувала Наталя Наріжна, – (хай ім'я його буде без назви), який написав героїчний вірш «Смерть Перуна». Не знаю, чи редактор, чи мовний коректор журналу, куди цей вірш послав творець – перестаралися і додали Перунові ще одну літеру. Нещасний поет, побачивши, що сталося «з полетом його душі», почав бігати, де тільки міг і скуповувати журнал. На жаль, пари залишених примірників вистачило, так що він мусив на деякий час виїхати з Праги «на вакації» [11, 74].

Отже, світ захоплень та уподобань представників української міжвоєнної політичної еміграції в ЧСР як складова повсякденності, що акумулювала у собі в різний спосіб різноманітні сфери людського буття, була мережею присутніх і апробованих у ній смислів, де побутові аспекти життя поєднувалися з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси – із загальносуспільними, приватне життя – з публічним, утилітарно-прагматичні дії – з ідейними і морально-етичними виборами, а локальні події вписувалися у загальнодержавні, виступав своєрідною адаптивною антистрессовою терапією, котра дозволяла виживати в умовах непростих життєвих реалій. Питання вагомості хобі-антистресу як способу виживання в непростих життєвих реаліях «не відпускати» ще довгий час істориків, психологів, соціологів, політологів і військових фахівців, оскільки людинознавчі історичні дослідження, що набувають все більшої популярності, спрямовують вектор руху гуманітарного знання у бік зняття заборон та усунення кліше з цілої низки суспільнозначущих тем.

Abstract

The article deals with two concepts such as: hobby and admiration. Firstly, there is observed that hobby is a person's vital passion (temporary or permanent) who is engaged in it without regretting no time and effort. A hobby, in fact, tells you what a person looks like, what he / she is thinking about, and even what are the most important problems for the person at the moment. There is also observed in the article, that the world of hobbies and admiration is one of the components of everyday history is a new field of historical knowledge that examines the sphere of human commonplace in multiple historical, cultural, political events, ethnic, and confessional contexts. The task of the daily history, as an independent branch of historical knowledge, is the attempt to truthfully representation of reality to avoid unnecessarily detailing phenomena and events so the history of everyday life is not only descriptiveness and bright description of social history, but an understanding of the everyday standard of society's living. In fact, daily history methodologically is a combination of macro and micro history. The methodology of daily history is subordinated to the main task: to study everything that surrounds a person, the vital world and how a person socializes in this world, has an influence upon it, making certain adjustments in the material level of being and in the system of connections and relationships with other people. Therefore, the aim of the historian of daily life is

to read carefully the texts, to use new means, to decode the hidden statements, deciphering the hidden meaning; to analyze the rules and ways of reading the historical text to the audience to which it was appointed and much more. The hobby, as a part of the Ukrainian emigrant's daily life in the interwar Czechoslovakia was conditionally divided into several groups: intellectually – aesthetic, bodily manual, cumulative, eccentric, excitable, information – communicative. During emigration, the main purpose of the hobby was to spend some time with pleasure. At the same time, it was taken into account, that pleasure was understood as moral satisfaction and a sense of joy, and not as something real.

The article is considered, that the specialty of representing hobby as daily emigration is hidden in the past, firstly, this side of reality is very broad and comprehensive; secondly, a historian who reconstructs the hobby in the broad sense, has not got often enough sources or, on the contrary, has got too many, and they don't concern to the hobby. Given these circumstances, there is no much professional literature on this topic. So far as the world of admiration and taste of the Ukrainian representatives of the interwar political emigration in the Czechoslovakia acted as a kind of adaptive anti-stress therapy, which made it possible to survive in the difficult realities of life, that is more important even in our not simple times. The human science concept of historical research acquires the popularity thanks to the movement of the humanitarian movement vector towards the lifting bans and the elimination of cliches from a whole range of socially significant.

Key words: daily history, interwar Czechoslovakia, Ukrainian political emigration, hobby

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiv bezpečnostních složek. (Praha, Czech Republic). Fond S OSTRAVA. Sign. S-4552 OV.
2. Єремійів М. Подєбрадський гумор... «Хроніка-2000». «Україна–Чехія». Ч. II. Український культурологічний альманах. Випуск 29–30. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1999. С. 216–218.
3. З приватного листування О. Зубко та академіка М. Мушинки. Лист від 25 грудня 2017 р.
4. Зубко О. Слухи, сплетни и мифы в среде белорусской пражской эмиграции (1921–1939). URL: <http://bialorutenistyka.umcs.pl> (дата звернення: 06.09.2018).
5. Касіян В. З мого життя... «Хроніка-2000». «Україна–Чехія». Ч. II. Український культурологічний альманах. Вип. 29–30. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1999. С. 270–290.
6. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. Харків: Курсор, 2008. 122 с.
7. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті рр.: повсякденне життя. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
8. Кралюк П. Марєво революції. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. 304 с.
9. Липа Ю. Гадючки: Новела. *Нотатник 3: Новели*. Львів: Хортиця, 1937. С. 159–162.
10. Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Т. 3: Листування з американських архівів. 1857–1933 / УВАН у США; Ред.: Б. Струмінський,

- М. Скорупська у співпраці з Е. Касинцем і Н. Лівницькою-Холодною; Вступ. ст.: М. Раєв, М. Скорупська; Заг. ред.: Я. Білінський, В. Омельченко, О. Фе-дишин. Нью-Йорк, 1992. С. 527–751.
11. Наріжна Н. Дитячими очима. (Спомин). Прага: Vydalo Sdruženiv České Republice, 2010. 99 s.
 12. Пеленська О. Українці в Чехословаччині та режим Сталіна. Репресії 1945 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> (дата звернення: 25.05.2018).
 13. Пономарьов В. Дмитро Чижевський: філософ, що любив котів. URL: <http://politikan.com.ua/8/6/0/49096.htm> (дата звернення: 25.05.2015).
 14. Пушкарева Н. История повседневности, как направление «исторических исследований». URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280> (дата звернення: 1.06.2016).
 15. Сімянців В. Інженер-емігрант у Чехо-Словаччині. Буенос-Айрес–Філадельфія: В-во Юліяна Середяка, 1978. 123 с.

References

1. Archiv bezpečnostních složek. (Praha, Czech Republic) [*Archives of the Security Service of the Czech Republic, Prague*]. Fond S OSTRAVA. Sign. S-4552 OV.
2. Yermiyiv, M. (1999). Podyebradskyj gumor... [*Humor in Podebrady*]. «Xronika-2000». «Ukrayina-Chexiya». Ch. II. Ukrayins`ky`j kul`turologichnyj al`manax. Vyp. 29–30. Kyiv: Fond spry`yannya rozvy`tku my`stecztv Ukrayiny, 216–218.
3. Z pryvatnogo lystuvannya O. Zubko ta akademika M. Mushynky. Lyst vid 25 grudnya 2017 r. [*From private correspondence O. Zubko and academician M. Mushynka. Letter dated December 25, 2017*].
4. Zubko, O. Sluhi, spletni i mify v srede beloruskoj prazhskoj emigracii (1921–1939) [*Rumors, gossip and myths among Belarusian Prague émigrés (1921–1939)*]. URL: <http://bialorutenistyka.umcs.pl> (data zvernennya: 06.09.2018).
5. Kasiyan, V. (1999). Z mogo zhyttya... [*From my life*]. «Xronika-2000». «Ukrayina–Chexiya». Ch. II. Ukrayinskyj kul`turologichnyj al`manax. Vyp. 29–30. Kyiv: Fond spryyannya rozvytku mystecztv Ukrayiny, 270–290.
6. Kolyastruk, O. A. (2008). Istoriya povsyakdennosti yak obyekt istorychnogo doslidzhennya: istoriografichnyj ta metodologichnyj aspekty [*History of everyday life as a subject of historical research: historiographical and methodological aspects*]. Xarkiv: Kursor.
7. Kolyastruk, O. A. (2011). Inteligenciya USRR v 1920-ti rr.: povsyakdenne zhyttya [*The Intelligentsia of the USSR in the 1920s: Everyday Life*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny.
8. Kralyuk, P. (2017). Marevo revolyuciyi [*The marauding revolution*]. Ternopil: Navchal`naknyga – Bogdan.

9. Lypa, Yu. (1937). Gadyuchky: Novela [*Vipers: novella*]. Notatny`k 3: Novely. L`viv: Xortycya, 159–162.
10. Materiialy do istoriyi literatury i gromads`koyi dumky. T. 3: Lystuvannya z amerykans`kych arxiviv [*Materials on the history of literature and public opinion. Volume 3: Correspondence from the American Archives*]. 1857–1933 / UVAN u SShA; Red.: B. Strumins`kyj, M. Skorups`ka u spivpraci z E. Kasyncem i N. Livycz`koyu-Xolodnoyu; Vstup. st.: M. Rayev, M. Skorups`ka; Zag. red.: Ya. Bilins`kyj, V. Omel`chenko, O. Fedyshyn. N`yu-Jork, 1992. 527–751.
11. Narizhna, N. (2010). Dytyachymy ochyma. (Spomyn) [*Baby eyes. Memory*]. Praga: Vydalo Sdruzeni v České Republice.
12. Pelens`ka O. Ukrayinci v Chexoslovachchy`nitarezhymlalina. Represiyi 1945 r. [*Ukrainians in Czechoslovakia and the Stalin regime. Reprisals of 1945*]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> (data zvernennya: 25.05.2018).
13. Ponomar`ov, V. Dmytro Chyzhevs`kyj: filosof, shho lyubyv kotiv [*Dmytro Chyzhevsky: a philosopher who loved cats*]. URL: <http://politikan.com.ua/8/6/0/49096.htm> (data zvernennya: 25.05.2015).
14. Pushkareva, N. Istorija povsednevnosti, kak napravlenie «istoricheskikh issledovaniy» [*The history of everyday life as a direction of “historical research”*]. URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280> (data zvernennya: 1.06.2016).
15. Simyanciv, V. (1978). Inzhener-emigrant u Chexo-Slovachchyni [*Emigrant engineer in Czech Republic*]. Buenos-Ajres–Filadel`fiya: V-vo Yuliyana Seredyaka.

УДК 94(4).396

НАРОДНЕ ВБРАННЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ

Мартинчук Інна

У статті розглянутий вплив регіонального фактора на формування традиційного костюма як культурної ціннісної спільності етнічної історії європейських народів. Аналіз досліджень наукового доробку окресленої проблеми, зокрема робіт О. Косміної, К. Матейко, Т. Ніколаєвої, Т. Кара-Васильєвої, Г. Стельмащука, В. Коцана, С. Кривоустової та інших фахівців, дали можливість визначити і узагальнити етнічні взаємовпливи європейських народів, процеси міжкультурної комунікації на формування народного костюма.

Головна увага зосереджена на виявленні самобутніх рис та етнічних запозичень у процесі формування і розвитку народного одягу етнографічних груп українців Закарпаття. У ході дослідження було з'ясовано, що схожість традиційного вбрання українців з сусідніми етнічними групами обумовлюється спільними кліматичними умовами, географічним розмі-

ценням, рельєфом місцевості та історичними особливостями розвитку. Наявність значної кількості спільних різновидів елементів одягу, орнаментальних мотивів і прийомів його оздоблення стало спільним елементом розвитку традиційної культури етнічного порубіжжя. Етноісторичний та господарський розвиток українців Закарпаття позначився, насамперед, на локальних особливостях одягового комплексу, зокрема на способах komponування, колориті, технічних прийомах у вишивці, орнаментальних мотивах. Аналіз мотивів орнаментики, композиційних прийомів, розташування декору, функціональне призначення елементів народного костюма тісно пов'язані та взаємообумовлені, що дозволило з'ясувати ті основні фактори, які безпосередньо пов'язані з місцевими особливостями народного строю українців Закарпаття.

Ключові слова: Карпатська Україна, етнічне порубіжжя, етнографічна група, традиційна культура, народне вбрання.

Формування українського традиційного костюма залежало від звичаїв та вірувань, міжетнічних зв'язків, які відбивали світогляд людини, суспільства. Костюм демонстрував ставлення людей до різних зовнішніх факторів, підкреслював їхній віковий, статевий, соціальний стан. Окрім того, у традиційному костюмі втілювалися художньо-естетичні погляди та етичні норми суспільного життя. Виходячи з цього, вивчення традиційного вбрання етнічного порубіжжя, визначення спільних різновидів і орнаментальних мотивів вважаємо актуальним і необхідним для збереження народних традицій, що найдовше зберігаються в одязі того чи іншого етносу і є продуктом багатовікового колективного досвіду народу. Вважаємо, що дослідження елементів повсякденної культури допомагає у вивченні та розумінні досягнень духовної культури народу.

У сучасному науковому просторі з'являється все більше досліджень, які спрямовані на вивчення генези народного костюма, його місця в етнічній культурі, у формуванні світосприйняття українців. Більшість досліджень у сфері вивчення народного костюма базується на основі архівних, етнографічних і літературних джерел.

Найбільш повно результати наукових розвідок народного українського костюма, на наш погляд, містяться у монографії Т. Ніколаєвої «Історія українського костюма» і статті В. Коцана «Традиційний народний одяг як прояв ідентичності етнографічних груп українців Закарпаття (XIX – першої половини XX ст.)» [12; 8]. Автори звертають увагу на регіональні, гендерні та вікові аспекти формування традиційного одягу. Важливим доповненням до теоретичного матеріалу є значна кількість зображень деталей костюма повсякденного та святкового вжитку.

Зображення українського костюма також представлені у роботах О. Косміної «Традиційне вбрання українців» [6], М. Білана, Г. Стельмащук «Український стрій» [1], З. Васіна «Український літопис вбрання» [2] та інших. Вони відбивають історію формування комплексу українського традиційного одягу та містять описи його окремих деталей.

Окрім досліджень, що містять загальну характеристику народного вбрання українців, доцільно назвати спеціальні дослідження, автори яких відтворюють особливості окремих деталей, їхнє змістовне навантаження. Для нашого дослідження цікавими були й дослідження регіонального характеру, які аналізують риси, притаманні традиційному костюму певного історико-етнографічного регіону. Насамперед, це дослідження В. Коцана «Традиційний народний одяг гуцулів Рахівщини: XIX – перша половина XX ст.» [7], К. Матейко, О. Полянської «Одяг. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження» [10], В. Зеленчука «Костюм румунського населення Закарпатської області УРСР» [4].

Аналіз літератури дозволив з'ясувати необхідність проведення дослідження проблеми спільності етнічних культурних традицій європейських народів на прикладі народного вбрання українського населення Закарпаття та сусідніх етносів. Метою дослідження є визначення на основі порівняльного аналізу комплексів традиційного вбрання, ступеня культурних взаємовпливів на формування народного одягу етнографічних груп українців Закарпаття. Стаття спирається на матеріали етнографічних розвідок «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних досліджень» [3].

Треба відзначити, що схожість традиційного вбрання українців з сусідніми етнічними групами обумовлюється спільними кліматичними умовами, географічним розміщенням, рельєфом місцевості, торговими зв'язками та історичними особливостями розвитку.

При описі комплекту жіночого народного вбрання гуцулок Закарпаття дослідники традиційно виділяють сорочку, дволатові пілки («запаски»), пояс («окрайка»), безрукавку («кептар»), сукняну куртку («сердак»), кожух, головні убори, прикраси та взуття [9, 87]. Характерним плечовим одягом гуцулів був «кептар» – безрукавка на хутрі, оздоблена вишивкою та аплікацією. Жіночі кептарі оздоблювались смугами лисячого хутра, каракулем чи смушком, шкіряними аплікаціями, бляшками, китицями та багатобарвною вишивкою, яка не заповнювала всього тла, а ось румунські безрукавки («кожки») оздоблювали суцільною вишивкою червоно-бордовими нитками, шкіряними аплікаціями і китицями [8, 60]. Тому гуцулку в «кептарі» легко було відрізнити від румунки в «кожну». Хутрянні безрукавки («бунди») долинянок майже нічим не відрізнялись від румунських.

Детальна характеристика традиційного жіночого вбрання бойків Закарпаття надається в роботі М. Білана, Г. Стельмащука «Український стрій». На думку авторів, комплект складався з короткої сорочки («опліччя»), спідниці, фартуха, безрукавки, гуні чи кожуха, куртки, головних уборів та взуття. У другій половині XIX – в першій половині XX ст. основу традиційного жіночого вбрання бойків Закарпаття складала коротка сорочка («опліччя») з домотканого полотна, з

круглим вирізом горловини, скісним розрізом пазухи з правого чи лівого боку, густо зібраною нагрудною частиною, довгими рукавами з пришивними манжетами [1, 15]. Відмінності полягали у формах та розмірах окремих орнаментальних композицій, їхньому розміщенні на сорочці, внутрішньому оздобленні та орнаментальному навантаженні.

Порівнюючи традиційний костюм Румунії і Буковини, схожими можна назвати лише жіночі головні убори. Румунки використовували фес (феску) червоного або білого кольору, і на Буковині жінки використовували червоний фес, який у деяких місцевостях прикрашали стрічкою з монетою («ліліче ді мердзяле»). Вважається, що фес розповсюдився на цих територіях завдяки турецькому пануванню на Балканах. Звичними для румунок є рушниковий вид головного убору («марама», «тулпан»), який притаманний й жіночому традиційному костюму України у вигляді намітки, а більш удосконаленою була хустка.

Схожими були елементи оздоблення одягу Румунії і Буковини: румунці використовували бісер для прикрашання жіночих сорочок, а українки Буковини оздоблювали бісером «коду» – головний убір з картону, обшитий тканиною [11]. Як і на Буковині румунці носили шкіряне взуття («церухе»), але воно відрізнялося манерою шиття, кольором, оздобленням.

При порівнянні закарпатського і румунського традиційних костюмів зупинимось на найпоширенішому елементі одягу – сорочці. Як у Румунії, так і в українському Закарпатті був поширений вид сорочки, що призьбирався біля горловини. Святкові й буденні сорочки Румунії і Закарпаття шили з конопляного полотна. Кроїли їх «до уставки» із 3–5 полотнищ. Верх збирали на міцну нитку й викінчували обшивкою, яка відрізнялася у румун і українців Закарпаття. Цей варіант сорочки, який ще називають карпатським, зберігся також у північній Молдові. Протягом століть чоловіча і жіноча сорочки румунів Закарпаття зазнали незначних змін, залишаючись символом-знаком, демонструючи етнографічну й етнонаціональну приналежність.

На думку дослідниці А. Іваниш, вплив румунської сорочки виражається у безлічі типологічно-декоративних варіацій, позначених архаїчними способами крою та різновидами прийомів орнаментального оздоблення, які тісно пов'язані з обереговим, статево-віковим, естетичним, етнорозпізнавальним та іншим призначенням. Авторка вважає, що румунський вплив у структурі народної сорочки прослідковується за конструктивним вирішенням і способом виготовлення, з'єднання полотнищ рукавів на сорочці (від плеча або від шиї). Існують два основні типи сорочок у румунському жіночому народному одязі: тунікоподібна сорочка та сорочка, призьбрана біля шиї «морщенка», такі види сорочок співіснували поряд в усьому румунському просторі [5, 309–310].

Отже, ми дійшли висновку, що фантазія угорських і румунських селян створювала унікальні вироби, які були поширені в середовищі і бідного, і багатого населення Закарпаття першої половини ХХ ст. Принципи створення угорських шкіряних бунд виникали поступово, відбувався розвиток і трансформація з однієї форми до іншої залежно від регіональних смаків, традицій та тенденцій тодішньої моди. Художня цінність такого традиційного одягу полягає в тому, що майстер кушнірства віртуозно застосовував найскладніші елементи крою, структури та оздоблення.

Зіставляючи традиційний костюм Угорщини і Закарпаття, звернемо увагу на схожість розміщення рясної вишивки на рукавах шаркезьких, калотасегських і тороцькоїських жіночих сорочках на один з видів сорочки жінок Закарпаття – «вузька уставка», в якій вишивка традиційно розміщується вгорі рукавів. Сорочки чоловіків західної частини Закарпаття були короткими, як і в угорців півночі і заходу країни.

Для карпатських українців загалом характерні вузькі штани – «гачі», але традиційними для чоловіків Західного Закарпаття є широкі штани, такі ж, як і у народному костюмі чоловіків східної Угорщини. Цікаво, що для західних угорських етнічних земель характерні вузькі штани, як і для карпатських українців загалом. Для пошиття «сюра» північно-східної Угорщини і закарпатської «гуні» використовували біле сукно. Обидва виготовлялись пращоподібної форми. Як і в українців, серед угорського традиційного зимового вбрання була хутряна накидка («шуба»).

Поясний одяг як в українців, так і в угорців виготовлявся зі шкіри, різниця була тільки в ширині. Жінки Західного Закарпаття, так само як і в угорському народному костюмі, використовували стеклярус (бісер) для оздоблення головних уборів [13, 68].

Схожість у взутті угорців і українців західного Закарпаття полягала у тому, що однаково обгортали ногу шматком полотна, перед тим як вдягти «постіл» (у випадку українців), або лаптів, які носили угорці. У західному Закарпатті традиційним взуттям були постолі, які виготовляли зі шкіри, як і взуття Алфельду (рівнина, що займає південну та східну частину Угорщини, східної Словаччини, південно-західну Україну, західну Румунію) [13, 70].

Таким чином, поширені різновиди одягових комплексів, які вирізняються конструктивними відмінностями та особливостями народного строю румун та угорців, визначають локалізацію, модифікуючи та впливаючи, формують народний Закарпатський костюм першої половини ХХ ст. в цілому. Проте очевидно, що ми будемо мати ширший діапазон різновидів, типів одягових варіацій та їхнього оздоблення, коли розглянемо не тільки народний стрій, а й інші побутові

предмети румунів та угорців Закарпаття. Важливим кроком є дослідження художньо-образної специфіки традиційного народного вбрання та одягових комплексів румунського та угорського населення українських Карпат, що згодом дадуть можливість сформулювати загальне уявлення про мистецтво українського народного одягу та дозволять більш ґрунтовне вивчення взаємовпливів, розвитку народного костюма румунів та угорців Закарпаття.

Внаслідок існування на спільній території з іншими етносами неминучим було переймання частки зовнішніх ознак, хоча вона була не така велика, як схильні визначати польські та словацькі дослідники. Зіставлення ознак лемківського і польського чи словацького вбрання дає лише відомості про його зовнішні відмінності, дуже важко простежити їхні глибинні причини та закономірності.

Натільним одягом як чоловіків, так і жінок на території Лемківщини виступає сорочка. На Лемківщині вона відома під назвами «опліч», «чахлик», «кошуля». Давні лемківські сорочки були безуставкового типу, пізніше почали з'являтися уставкові. На Лемківщині розрізняли верхню і нижню, спідню, сорочку, яка називалася «дріка», «тіснота», «подолок», «опліч», «станок». У неї був простий крій: повздовжню тканину згинали, посередині робили овальний шийний отвір, а з боку пришивали вузькі рукави. Комір висотою 2 см був «зарублений» тонким білим полотном. Оздоблювали сорочки геометричним малюнком червоного і чорного кольору, пізніше – синього, зеленого, жовтого, оранжевого, фіолетового. У другій половині ХІХ ст. із давньої довгої сорочки поступово виникли два новіші види одягу. Це вузька нижня спідниця («подолок», «подольча», «спідник», «сподник») і коротка сорочка, яка на Словаччині називається «orlecko» чи «rukavce» [2, 205].

У районах, сусідніх із Бойківщиною, сорочки були короткими, до поясу («по пупець»), з вузькою вишивкою на уставці («напліччі», «запліччі»). У східних регіонах, особливо на Великоберезнянщині, – розріз сорочки був не спереду, як в інших частинах Лемківщини, а на спині чи збоку, як робили бойки [2, 428]. Там побутувала в основному різнокольорова рослинна вишивка гладдю, яку розміщували в центральній частині станка, на верхній плечовій частині рукавів та манжетах по довгих складках.

Короткі рукави у західних та центрально-південних районах з'явилися під впливом словаків. Крім того, словацькі традиції проглядалися у накрохмалюванні та у прийомах викінчення коротких рукавів, а також в обрамленні шийного отвору широкими призбираними («стібанями») виложистими комірами («коміриками») або накрохмаленими воланами («кризами») [1, 91].

У західній частині Лемківщини морщення робили біля шиї та на рукавах білою ажурною вишивкою. У північно-західній території, під впливом Польщі та

Словаччини, на комір та манжети нашивали широкі ткани на кроснах червоні полоси, оздоблені тоненькими білими пасочками, а викінчували манжети білим або червоним мереживом.

Лемківською особливістю було призбирування («рясування») та густе «морщення» станка і верхньої частини рукавів сорочки. На кінці рукава також виконували морщинку, обшивали її кольоровими нитками (найчастіше – червоними), залишаючи вільним край, який утворював шлярку.

Переважав усюди рослинний орнамент. Кольори на вишивці варіювались залежно від території побутування: на кордоні з бойками переважали червоні й сині кольори, на межі зі Словаччиною – багатоколірна вишивка, а на землях, що межували з польськими групами, було поширене вишивання білими нитками. Чоловічі сорочки давнього типу були короткими, з вузьким шийним отвором, рукави в них були без манжетів, спереду зв'язувалися на застібку. У декількох селах центральної Лемківщини були поширені сорочки з розрізом на плечах, як у бойків Закарпаття, які зв'язувалися довгою стрічкою [2, 246]. Для такої сорочки характерне вишивання геометричного орнаменту одним кольором – чорним, білим, вишневим, тільки для підкреслення мотивів вживали жовтий чи зелений кольори.

На словацькій стороні крій сорочки був майже такий самий. Шийний отвір зарублювали або пришивали коротенький комірець. На святкових сорочках комірець і краї розрізу вишивали. Пізніше кінці рукавів почали призбирувати у вузьку облямівку, яку застібали на гудзик. На всій території Лемківщини сорочки заправляли в штани.

Найбільш традиційний костюм побутує в південних і східних областях Словаччини. Порівнюючи традиційний одяг Словаччини і Західного Закарпаття, спостерігаємо, що традиційна сорочка словаків тунікоподібного крою, як і в українців західного Закарпаття. У центральній частині Словаччини розповсюджена коротка чоловіча сорочка – така ж є традиційною для чоловічого костюма західного Закарпаття. Штани («гаті») словаків і чоловіків західного Закарпаття однакового широкого покрою. Як і українці, словаки прикрашали шкіряні пояси металевими накладками. Гуню Закарпаття, як і галену словаків, шили з білого сукна – верхній одяг пращоподібної форми. Овчинні шуби є притаманними традиційному костюму словаків і українців.

Один із видів жіночої сорочки словаків («рукавце») схожий за покромом з жіночою сорочкою Закарпаття – складається з чотирьох полотнищ, які плісируються зі сторони, яку потім пришивають до кайми, що, у свою чергу, утворює комір. Рукава словацької традиційної сорочки рясно вишиті від ліктя до уставки, що нагадує «заспульницю» – один з видів прикрашання жіночої сорочки Закарпаття.

Словацьке традиційне чоловіче взуття «карце» схоже на українські гостроносі постолі – так само виготовлялися з продовгуватого шматка шкіри і обв'язувалися навколо ноги шкіряним ремінцем або «волоками» [14, 196–199].

Багато спільного знаходимо у головних уборах жінок Закарпаття і Словаччини. Обидва традиційні ансамблі складаються з обруча (у словаків – «парта»), вінка з квітами і кольорових стрічок, очіпків (чепець), хусток. Словацькі жінки дотримувалися однакових звичаїв з українськими стосовно носіння головних уборів. Вийшовши заміж, словацька жінка мусила обов'язково покривати голову, замінюючи вінки й обручі чепцями. За українськими традиціями, вдома жінки носили прості за виконанням чепці, а на свята вдягали гарно оздоблені, з дорогих тканин, з кольоровими стрічками – ідентичних норм дотримувалися й жінки Словаччини [3, 151–180].

З точки зору основних видів одягу та взуття в Словаччині в рамках розвитку протягом останніх двох століть вони сформувалися у дві характерні цілі – одяг і взуття низинного регіону та одяг і взуття гірського регіону. Не існує різкої межі між двома, але широкий спектр перехідних форм. У центральноевропейських відносинах комплекс низовинних регіонів поєднує Словаччину з одягом південно-східної Моравії, Східної Австрії, Угорщини, північної Югославії та західної Румунії. Комплекс альпійських районів поєднує Словаччину з південною Польщею, Західною Україною і північною і західною Румунією.

Порівняння традиційних костюмів Лемківщини і Польщі підтверджують попередні висновки щодо спільності умов і шляхів їхнього формування. У лемків вишивка виконується геометричним орнаментом, як і в традиційному костюмі поляків Кшановського району (Люблінський регіон). Також лемки з кшенськими поляками, як і з білгорайськими поляками (Люблінський регіон), однаково використовували «застібки» на комірці – зав'язували гарасівкою (червоною вовняною стрічкою). Як лемкині, так і польські жінки декорували спідниці кольоровими стрічками.

Сондетські і польські жінки (територія півдня Малої Польщі) вплітали червоні стрічки в коси (або в одну) і носили червоні коралі (як і польські білгорайські жінки) – такі ж елементи властиві й традиційному костюму лемків. У складі традиційного костюма сондетських поляків, гірських поляків м. Подхале (Татри) та поляків краківських присутні квітчасті (зелені, сині й червоні) спідниці – такі самі носили старі (червоного кольору) і молоді (зеленого й синього кольору) жінки, відколи почали використовувати фабричні тканини. Для оздоблення верхнього одягу сондетські поляки використовували мідні гудзики, якими користувались і лемки для прикрашання лейбика (безрукавки).

Краківський народний костюм включає вінки («обідок»), як і в лемківському традиційному костюмі, але це більш святковий і весільний елемент, як в Україні й Польщі. Краківські польки зазвичай ходили з непокритою головою.

Схожим у традиційному одязі Сокальщини і пушчацьких поляків (Мазовецька територія) було використання чорної тканини для пошиву жіночих безрукавок («корсет» у поляків, «камізелька» в українців Сокальщини), приталеного крою, підшивали краї полотном контрастного кольору (тасьмою). Однаковим елементом традиційного костюма жінок Сокальщини і полячок м. Ловича були намиста з коралів, носили переважно справжні, але й імітацію також використовували [9].

Схожість кшанівського (люблінського) традиційного костюма з вбранням Сокальщини можна помітити у використанні «гарасівки» (червоної вовняної стрічки) для зав'язування коміра, а пізніше як полячки, так і українки Сокальщини почали використовувати гудзики. Загалом оксамит, з якого поляки виробляли корсети, українки Сокальщини використовували лише для оздоблення спідниць, верхнього одягу (наприклад, кацабайка).

Традиційне вбрання ополянок (територія Верхньої Сілезії) було схожим на вбрання жінок Сокальщини у манері заплітати волосся у дві коси й укладати його довкола голови «корзинкою». Як і полячки Верхньої Сілезії (також і ловичанки), українки Сокальщини люблячи носити так звані турецькі хустки – хустки зі східним орнаментом, які прийшли до Європи у XVII ст. з британськими переселенцями і розповсюдилися завдяки торгівельним зв'язкам.

Фартухи ополянок і українок Сокальщини були схожі за оздобленням – використовували мереживо, тасьму. Запаски (фартухи) жінок Сокальщини були вишивані, а ополянки імітували вишивку, оздоблюючи фартухи тасьмою з квітковим орнаментом [9].

Білгорайський традиційний костюм схожий на костюм Сокальщини своїм використанням у вишивці чорних і червоних кольорів. У певний час (до того, як з'явилися фабричні матеріали) на Сокальщині вважалося звичним носити смугасті спідниці, які донині є традиційним елементом білгорайського костюма. Для зав'язування коміра білгорайки, як і сокальщиці, використовували червону вовняну стрічку (гарасівку).

У дівчат цих регіонів дуже схожа манера укладання волосся, а саме – розділення його посередині і плетіння двох кіс, які укладали довкола голови. Для прикрашання однаково використовували живі або штучні квіти у стрічку.

Порівнюючи стрій Яворівщини і традиційного одягу Польщі, бачимо, що спільним елементом традиційного костюма для поляків м. Подхале (Татри), краківських, сондетських (Мала Польща), кшчонівських, білогорайських поляків та

українців Яворівщини були коралі. Кшчонівські полячки на однаковий манер з українками Яворівщини традиційно заплітали дві коси, які зав'язували червоною стрічкою. Як і сондетські полячки Малої Польщі, на Яворівщині жінки оздоблювали фартухи мереживом. Шнуровані черевики є елементом як краківського, так і яворівщинського традиційного костюма.

Зіставляючи костюм Галичини і Польщі, помітно, що у складі традиційного львівського костюма є смугасті спідниці, схожу тканину використовували білгорайські полячки. У білгорайських полячок традиційними були українські постолі з онучами (у поляків – сабо), які традиційно носили й львівські українки. Традиційними для гірських поляків були вовняні безрукавки, такі притаманні львівському традиційному костюму жінок. В Галичині була надзвичайно поширена силянка (гердан), яка, ймовірно, прийшла до Галичини з Угорщини.

Схожість елементів верхнього традиційного одягу також обумовлюється сусідством регіонів. Верхній традиційний одяг угорців, а саме «сюр», який був розповсюджений на північному сході Угорщини, був схожий на лемківську «чугу». Чуга, як і угорський сюр, схожа на плащ з довгими рукавами, зашитими внизу, які використовувалися як кишень. У кшчонівському костюмі (Люблінський регіон) вишивку на сорочці виконували білими нитками (коли ще шили сорочки з домотканого полотна) так само, як на чоловічих сорочках українців Закарпаття.

Порівнюючи традиційний стрій Волині і Польщі, спостерігаємо, що у традиціях полячок Верхньої Сілезії і дівчат Волині була схожою манера заплітання двох кіс у «корзиночки» довкола голови. Як і білгорайські полячки, українки Волині традиційно вишивали сорочки тільки чорними і червоними нитками. Візуально схожими були й традиційні спідниці волинянок і кшчановських полячок (Люблінський регіон) – кольорові смужки, і по низу спідниці обшивали смугою оксамиту. Хоча пошиття їх різнилося – українки використовували готову смугасту тканину, а люблінські полячки нашивали кольорові стрічки на спідницю. У традиційному костюмі волинянок, на відміну від інших видів західноукраїнського строю, була присутня приталена безрукавка – корсет, який є невід'ємним елементом й польських традиційних костюмів. Шився лише чорного кольору, застібався гудзиками, як у північно-східних полячок Мазовії. Зустрічаються варіанти зі шнуруванням, як у полячок м. Подхале (Татри).

Етноісторичний та господарський розвиток українців Закарпаття позначився, насамперед, на локальних особливостях одягового комплексу, зокрема на способах komponування, колориті, технічних прийомах у вишивці, орнаментальних мотивах. Аналіз мотивів орнаментики, композиційних прийомів, розташування декору, функціональне призначення елементів народного костюма тісно пов'язані та взаємообумовлені, що дозволило з'ясувати ті основні фактори, які безпо-

середньо пов'язані з місцевими особливостями народного строю українців Закарпаття, на який здебільшого мали вплив угорці. Однак й в угорському костюмі відчутні традиційні самобутні риси, характерні в структурі та будові народному строю етнічних українців.

Художньо-стильовий вплив і еволюція закарпатського костюма на початку ХХ ст. вже менш пов'язані з інонаціональним запозиченням. Це, головним чином, топографія декору з його конструктивними особливостями, характером і фактурністю, що яскраво проявилось в оздобленні традиційного костюма та є сталим аспектом етнічних ознак угорців і румунів Закарпаття. Саме Лемківщина зазнавала найбільших культурних впливів з боку етнічних поляків та словаків, що виявлялось у формі одягу, способах його оздоблення. Зі свого боку, лемки мали чималий вплив на забарвлення, способи носіння одягу у сусідніх етнічних культурах.

Отже, незважаючи на певні запозичення елементів одягу від сусідніх європейських народів, в цілому український традиційний костюм характеризується виразною етнічністю і оригінальними елементами, які не можна зустріти у жодному іншому національному костюмі. Можна стверджувати, що відбувається не пряме запозичення, а творче осмислення культурних надбань сусідніх етносів, а процес формування традиційного народного костюма є віддзеркаленням етнічної самоідентифікації. Але саме визначення ступеня унікальності і запозичень елементів етнічної культури дає можливість говорити про особливості історичного розвитку європейських народів, їхню етнічну спільність. Цей напрям дослідження тільки починає розвиватись, що робить тему дослідження надзвичай актуальною і має неабиякий науковий і практичний потенціал.

Abstract

The article considers the influence of the regional factor on the formation of a traditional costume as a cultural value community of the ethnic history of European peoples.

Analysis of the researches of the scientific work of the outlined problem in particular the works of O. Kosmin, K. Mateyko, T. Nikolayeva, T. Kara-Vasil'eva, G. Stelmashchuk, V. Kotsana, S. Kryvopustova and others gave an opportunity to define and generalize the ethnic interactions of European peoples, the processes of intercultural communication on the formation of a national costume. The main attention is on the identification of distinctive features and ethnic borrowing in the process of forming and development of folk clothing ethnic groups of Ukrainians in Transcarpathia. In the course of the study, it was found that the similarity of traditional attire of Ukrainians with neighboring ethnic groups is conditioned by common climatic conditions, geographical location, terrain and historical features of development.

The presence of a large number of common varieties of clothing elements, ornamental motifs and techniques of its decoration has become a common element in the development of traditional culture of the ethnic border. Ethnohistorical and economic development of the Ukrainians of Transcarpathia was reflected, firstly, on the local features of the clothing complex, in particular the ways of arrangement, coloring, techniques in embroidery, ornamental motifs. The analysis of the motifs of

ornamentation, composition techniques, arrangement of the decor, functional designation of the elements of folk costume are closely related and interdependent, which allowed to find out the main factors that are directly related to the local peculiarities of the Ukrainian people of Transcarpathia.

Key words: *Carpathian Ukraine, ethnocentrism, ethnographic group, traditional culture, folk costumes.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. Київ: Априорі, 2011. 312 с.
2. Васіна З. О. Український літопис вбрання. Т. 2. XIII – початок XX ст.: Науково-художні реконструкції. Київ: Мистецтво, 2006. 448 с.
3. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне і повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 640 с. URL: <http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2018/odyag.pdf>
4. Зеленчук В. С. Костюм румунського населення Закарпатської області УРСР. *Карпатський збірник*. Москва: Наука, 1976. С. 69–78.
5. Іваниш А. Іноетнічні запозичення та їх впливи на формування традиційного народного костюму Закарпаття 20–40-х рр. XX ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 35. С. 309–320.
6. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Київ: Балтія Друк, 2008. Т. I: Лісостеп та степ. 2008. 160 с.
7. Коцан В. В. Традиційний народний одяг гуцулів Рахівщини: XIX – перша половина XX ст. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 164 с.: іл.
8. Коцан В. Традиційний народний одяг як прояв ідентичності етнографічних груп українців Закарпаття (XIX – першої половини XX ст.) *Народознавчі зошити*. 2014. № 1 (115), С. 80–97.
9. Мамуня В. М. Українські народні сорочки в колекції Державного Історичного музею Української РСР. Київ: Мистецтво, 1970. 35 с. URL: http://www.academia.edu/29259800/Каталог_Українські_жіночі_народні_сорочки_в_колекції_державного_історичного_музею_Української_РСР_1970_
10. Матейко К. І., Полянська О. В. Одяг. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Думка, 1987. С. 189–203. URL: <http://www.twirpx.com/file/1668326/>
11. Матюхіна О. А. Національний стиль в одязі як вираз національної самосвідомості. *Рідна Moda. Традиційний і сучасний український одяг для молоді та панства*. 2009, 18 січня. URL: <http://www.ridnamoda.com.ua/?p=598>
12. Ніколаєва Т. А. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 171 с.

13. Ніколаєва Т. О., Кара-Васильєва Т. В. Особливості народного вбрання та вишивка Українського Прикарпаття. *Народна творчість та етнографія*. 1988. № 3. С. 67–73.
14. Свйонтек І. Вишивка гуцульських сорочок XIX–XX століть. *Народний костюм як виразник національної ідентичності: Збірник наукових праць за ред. д-ра мистецтвознавства М. Селівачова*. Київ: ТОВ «ХІК», 2008. 310 с.

References

1. Bilan M. S., Stelmashchuk H. H. (2011). *Ukrainskiy striy [Ukrainian clothing]*. Kyiv: Apriori.
2. Vasina Z. O. (2006). *Ukrainskiy litopys vbrannia. T. 2. XIII – pochatok XX st.: Naukovo-khudozhni rekonstruktsii [Ukrainian Chronicle of Dress]*. Kyiv: Mystetstvo.
3. *Etnohrafichnyy obraz suchasnoyi Ukrayiny. (2008). Korpus ekspedytsiynykh fol'klorno-etnografichnykh materialiv. T. 10. Tradytsiynе i povsyakdenne ta obryadove vbrannya [Ethnographic image of modern Ukraine. The body of expeditional folklore and ethnographic materials. T. 10. Traditional and everyday and ritual clothing] / [holov. red. H. Skrypnyk]; NAN Ukrayiny; IMFE im. M. T. Ryl's'koho. Kyiv. URL: <http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2018/odyag.pdf>*
4. Zelenchuk V. S. (1976). *Kostyum rumynskogo naselenyya Zakarpatskoj oblasti` USSR [Costume of the Romanian population of the Transcarpathian region of the USSR]*. Karpatskiy sbornik. Moskva: Nauka.
5. Ivanysh A. (2018). *Inoetnichni zapozychennya ta yikh vplyvy na formuvannya tradytsiynoho narodnoho kostyumu Zakarpattya 20–40-kh rr. XX st. [Interethnic borrowings and their influence on the formation of the traditional national costume of Transcarpathia 20–40s of the twentieth century]*. *Visnyk L'vivs'koyi natsional'noyi akademiyi mystetstv*. Vyp. 35.
6. Kosmina O. Yu. (2008). *Tradycijne vbrannya ukrayinciv [Traditional attire of Ukrainians]*. Kyiv: Baltiya Druk, 2008. T. I: Lisostep ta step.
7. Kotsan V. V. (2012). *Tradytsiyni narodni odiah hutsuliv Rakhivshchyny: XIX – persha polovyna XX st. [Traditional folk costumes of Hutsuls of Rakhiv: XIX – first half of XX century]*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi.
8. Kotsan V. (2014). *Tradytsiyni narodni odiah yak proiav identychnosti etnografichnykh hrup ukraintsiv Zakarpattia (XIX – pershoi polovyny XX st.). [Traditional folk costumes as a manifestation of the identity of ethnographic groups of Ukrainians of Transcarpathia (XIX – first half of the XX century)]*. *Narodoznavchi zoshyty*. № 1 (115).

9. Mamunya V. M. (1970). Ukrayins'ki narodni sorochky v kolektsiyi Derzhavnoho Istorychnoho muzeyu Ukrayins'koyi RSR [*Ukrainian folk shirts in the collection of the State Historical Museum of the Ukrainian SSR*]. Kyiv: Mystetstvo. URL: http://www.academia.edu/29259800/Каталог_Українські_жіночі_народні_сорочки_в_колекції_державного_історичного_музею_Української_РСР_1970_
10. Matejko K. I., Polyans`ka O. V. (1987). Odyag. Guczulshhyna: istoryko-etnografichne doslidzhennya [*Hutsul region: historical and ethnographic study*]. Kyiv: Dumka. URL: <http://www.twirpx.com./file/1668326/>
11. Matyukhina O. A. (2009). Natsional'nyy styl' v odyazi yak vyraz natsional'noyi samosvidomosti [*National style in clothing as an expression of national identity*]. *Ridna Moda. Tradytsiynyy i suchasnyy ukrayins'kyu odyah dlya molodi ta panstva*. URL: <http://www.ridnamoda.com.ua/?p=598>
12. Nikolaieva T. A. (1996). Istoriiia ukrainskoho kostiuma [*History of the Ukrainian costume*]. Kyiv: Lybid.
13. Nikolayeva T. O., Kara-Vasyl'yeva T. V. (1988). Osoblyvosti narodnoho vbrannya ta vyshyvka Ukrayins'koho Prykarpattya [*Features of the national dress and embroidery of the Ukrainian Carpathians*]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafiiya*. № 3.
14. Svyontek I. (2008). Vyshyvka hutsul's'kykh sorochok KHIKH–KHKH stolit' [*Embroidery of Hutsul shirts XIX–XX centuries*]. *Narodnyy kostyum yak vyraznyk natsional'noyi identychnosti: Zbirnyk naukovykh prats' za red. d-ra mystetstvoznavstva M. Selivachova*. Kyiv: TOV «KHUK».

Студії політичні

УДК: 327 (477)

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЮ

Муляр Володимир

Революція гідності спричинила піднесення громадянського суспільства в Україні. Перші роки постреволуційного періоду громадські організації виконували функції держави, яка була дуже послаблена через економічну кризу та військову інтервенцію Росії. Після того, як державні інститути змогли налагодити своє функціонування, простежується спад громадської активності. Чинники та політики вдаються до тиску та дискримінації громадських активістів. Попри переслідування антикорупційних громадських активістів, зростаючу роль маргінальних організацій, підтримуваних державою, громадянське суспільство розвивається та стає все більш впливовішим гравцем.

Громадянська активність після Революції гідності спрямована насамперед на підтримку імпульсу політичних реформ і боротьбу з корупцією, що викликає жвавий інтерес з боку міжнародних партнерів України, які вважають успіх у цій сфері життєво важливим для стабільності, демократизації та економічного розвитку країни. Саме громадянській активності відводиться на сьогодні вирішальна роль у подоланні корупції в Україні.

Незважаючи на формальну підтримку Національної стратегії розвитку громадянського суспільства, уряд запровадив нові законодавчі заходи, які вимагають від антикорупційних організацій забезпечити додаткову інформацію у своїй податковій звітності. Це може розглядатися як механізм подальшого тиску на громадянське суспільство. Представники громадських організацій зазнають тиску не лише на національному, а й регіональному рівні, що створює додаткові ризики. Попри те, що процес децентралізації триває, а повноваження щодо прийняття рішень делегуються на місцевий рівень, потенціал місцевого громадянського суспільства залишається незначним. Простежується також великий розрив між потенціалом неурядових організацій на національному та місцевому рівнях. Мала кількість активних груп громадянського суспільства у сільській місцевості та обмежені механізми залучення громадян до місцевого врядування залишають відкритим питання щодо спроможності громадянського суспільства активно долучатися до розвитку громад та контролювати владу.

Ключові слова: *громадянське суспільство, волонтерських рух, громадські активісти, Євромайдан, радикальні організації.*

Спроможність громадянського суспільства посткомуністичних країн Східної Європи впливати на процеси демократизації не має чітко визначених параметрів на протигагу українському досвіду, що демонструє активну участь громадян в «трьох майданах» або «трьох революціях». Втім, всі зазначені революції були низовими ініціативами, і – хоча українці дійсно виявили здатність збиратися і протестувати, коли ніхто в країні чи за кордоном не очікував, що це відбудеться – олігархічні тенденції правління і корупційні практики (які наразі й ставали причинами суспільних виступів) відновлювались і продовжували діяти. Це зумовлювало не тільки певний песимізм в політичних і наукових колах щодо

спроможності українського громадянського суспільства «завершити революцію» за межами зборів на площі і проголошення маніфестів, а й пошукові зусилля щодо визначення слабких та потужних сторін суспільних (громадянських) тенденцій, їхньої орієнтованості на позитивний результат щодо демократизаційних змін в Україні.

Варто зазначити, що проблеми громадянського суспільства знаходять відбиття в напрацюваннях українських вчених, зокрема, у вимірі правових аспектів діяльності громадських об'єднань (Бистрицький Є. К., Славіна О. В., Муж В. В.), ролі громадських організацій в процесах державотворення (Сосновський В. В., Шишко В. В., Томаш Л. В.), ствердження та поглиблення демократії (Цимбалюк М., Черватюк В. Б., Олексієнко Ю. Є.). Революція Гідності, своєю чергою, значно активізувала увагу вчених до громадських організацій і рухів, що становили рушійну силу соціальних процесів 2013–2014 рр. та періоду, що наслідував процеси після революції [4–6; 8; 11–14]. Втім, проблему не можна вважати остаточно дослідженою як з урахуванням потреби на узагальнення розвідок щодо стану та перспектив громадянського суспільства, так і поглибленого розгляду окремих сторін його виявлення, зокрема, з огляду на процеси інституціоналізації громадських організацій в Україні на сучасному етапі.

Метою статті є аналіз проблеми інституціоналізації громадянського суспільства в Україні як підходу, орієнтованого на визначення специфіки, складу, ідеологічного забезпечення діючих громадських організацій і рухів, їхнього місця та спроможності впливати на суспільні процеси на українському ґрунті.

Так, проблема знаходить відбиття, зокрема, в спеціальному випуску журналу «Право та політика» Києво-Могилянської академії «Громадянське суспільство в пост-євромайданній Україні», автори якого дискутують з приводу чисельності та специфіки діючих в суспільстві громадських організацій. Сюзан Ворсчеч, наприклад, з Європейського університету Віадрина, розглядає основні характеристики громадянського суспільства після Євромайдану в Україні і вважає, що хоча історично воно характеризується високою мобілізацією та низькою інституціоналізацією, громадянське суспільство в Україні адаптувалося до нових вимог і викликів. Громадянському суспільству вдалося побудувати та розширити мережу довіри до них [13]. Діана Зубко, незалежний дослідник, вважає, що громадянське суспільство стало більш професіоналізованим і незалежним у своєму порядку денному [4]. Таким чином, демократична соціалізація та підвищення соціального капіталу є основними функціями громадянського суспільства в Україні, тоді як функція громадянського суспільства як контролера демократичного правління виглядає досить слабкою. Громадянське суспільство демонструє унікальну суміш ентузіазму, творчості, радикалізму та розчарування державою.

В умовах триваючого збройного конфлікту та слабкості державних структур в Україні націоналістичні, радикальні та насильницькі групи сприяють поглибленню політичних розбіжностей і створюють перешкоди для тривалого мирного вирішення. Так, Тетяна Кисельова з Національного університету «Києво-Могилянська академія» розглядає посередництво та сприяння діалогу в Україні як альтернативи корумпованій системі правосуддя, культурні меценатства – як засіб вирішення конфліктів [6]. Вона зазначає, що в контексті нинішнього конфлікту широке громадянське суспільство в Україні залишається розділеним між дискурсами миру і примирення, з одного боку, і патріотизмом і боротьбою проти російської агресії – з іншого. Випадкові зіткнення між ними демонструють потенційно руйнівну тенденцію, яка потребує нагальної уваги дослідників і політиків.

Громадянське суспільство України користується більш високим рівнем довіри, ніж будь-які державні установи України (за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2016 р., «волонтери» та «неурядові організації» (з підтримкою 53,5 % та 37 %) поступилися тільки «церковним» (56,7 %) та українським збройним силам (53,1 %) [2]. Нові волонтерські ініціативи, які допомагають армії та надають соціальні послуги переселенцям і постраждалим від конфлікту населення, призводять до «гібридизації» громадянського суспільства, оскільки в Україні ці групи громадянського суспільства не виконують наглядової функції, але замість цього виконують функції держави. Постає питання, який вплив такий формат громадянського суспільства має на державну спроможність?

Катерина Зарембо з Центру Нової Європи стверджує, що сильне громадянське суспільство також може підірвати державну спроможність [14]. Її дослідження впливу волонтерських організацій на реформування оборонного сектору в Україні свідчить, що волонтерські організації сприяли зміцненню оборонного державного потенціалу та водночас послабленню їх самих. Волонтерський рух заповнив критичний розрив основного забезпечення та закупівель для армії, коли держава була занадто слабкою. Наразі волонтерський рух поступово згасає, оскільки держава відновила здатність виконувати свої оборонні функції. Проте волонтерський рух надавав послуги більш ефективно, ніж держава, волонтерські організації спонукали військових покладатися на них, а не вимагати від держави змінити свою практику.

У свою чергу, дослідниці Галина Будівська та Дарія Орлова з Національного університету «Києво-Могилянська академія» розглядають баланс і розмивання між професіоналізмом і активізмом в українській журналістиці після Євромайдану [5]. Автори розкривають та концептуально усвідомлюють труднощі

для українських журналістів у виборі та перебуванні в межах своєї ролі – або як (професійний) журналіст, або як (громадський чи політичний) активіст – у контексті Євромайдану, а пізніше в контексті збройного конфлікту.

Після революції Гідності не відбулося значного «перезавантаження» політичної системи або зміни складу політичних еліт. Це допомагає пояснити поточну спрямованість на переоцінку функцій існуючих інституцій та створення нових незалежних інституцій. Політичні партії намагалися покращити свою репутацію, набравши колишніх активістів громадянського суспільства до своїх лав. Урядові установи запросили активістів бути частиною різних рад з питань реформ і певною мірою були змушені враховувати громадську думку при прийнятті рішень [11]. Враховуючи різноманітні і навіть тривожні тенденції останніх років, включно з нападами, підпалами, вбивствами представників громадянського суспільства, про що свідчить моніторинг Civicus [9], трансформація, роль та вплив громадянського суспільства в Україні залишатиметься проблематичним. Державні органи та органи місцевого самоврядування підривають їхню діяльність, у тому числі за допомогою незаконного спостереження, бюрократичних домагань і принижуючих публічних заяв. Хоча громадяни можуть організовуватися і збиратися мирно, але вони є вразливими до частого використання надмірної сили з боку правоохоронних органів.

Поряд з активними ліберальними громадськими організаціями існують консервативні групи громадянського суспільства. Хоча вони існували в Україні задовго до демонстрацій на Євромайдані в 2013–2014 рр., їхня популярність суттєво зросла після збройного конфлікту на Донбасі. Консервативне громадянське суспільство можна поділити на дві гілки, популярність яких зростає щороку. Однією з них є ряд груп громадянського суспільства, орієнтованих на консервативні соціальні та релігійні цінності. До іншої гілки можна віднести крайній, ультраправий націоналістичний шар громадянського суспільства, який став відомим у відповідь на військову інтервенцію Росії. Обидва ці типи консервативного громадянського суспільства підтримують певні традиційні цінності, але їхні політичні цілі і тактика суперечать один одному. Радикальні ультраправі групи є орієнтованими на силові дії, а, отже, недемократичними, тоді як інші групи громадянського суспільства, засновані на цінностях, пропагують ненасильницькі дії і просувають демократію [8].

Основні консервативні групи громадянського суспільства, об'єднані навколо релігійних і духовних цінностей, включають церкви та інші види релігійних громадських рухів. Ці групи є ненасильницькими і підтримують демократичні цінності. Вони використовують демократичні процедури для просування своїх інтересів. Їхня участь в суспільному житті відбувається головним чином за до-

помогою послуг, які вони надають своїм членам, підвищення обізнаності та пропаганди. Їхні активісти ходять у школи, щоб впливати на учнів, організовувати марші і демонстрації проти абортів і так званої пропаганди гомосексуалізму, а також організовувати кампанії щодо підписання певних петицій. Наприклад, такі рухи розглядають аборт як порушення права на життя і формують порядок денний, просуюючи свої цінності. З цією метою організуються медіа-кампанії в українських регіонах, виступаючи проти реалізації Національного плану дій у сфері прав людини, акцентуючи увагу, що цей план дій спрямований на приведення українського законодавства у відповідність до «негативних стандартів ЄС» в сімейному та цивільному законодавстві.

У основних консервативних груп громадянського суспільства немає конкретної політичної партії, яка представляє їхні інтереси, але багато партій і політиків підтримують їх. Наприклад, дискусія щодо внесення поправок проти дискримінації до трудового кодексу в 2015 р. показала, що українські політики неохоче підтримують заборону на дискримінацію за ознакою статі та сексуальної орієнтації [12]. Без обіцянки ЄС щодо підтримки безвізового режиму, для українців важко уявити, щоб такий закон був би навіть включений до парламентського порядку денного. Найрадикальніші прихильники консервативних цінностей об'єднані в міжконфесійну асоціацію «За духовність, моральність та здоров'я України», лідером якої є Павло Унгурян, народний депутат VI та VIII скликань від партії «Народний фронт».

Крайні праві націоналістичні групи представляють абсолютно іншу частину українського консервативного громадянського суспільства. Протести під час Євромайдану, російська окупація Криму та сепаратистські дії на Сході України стали чинниками, які викликали національне пробудження. Цей рух в основному пов'язаний з українським патріотизмом, який привернув увагу ультраправих націоналістичних груп. Хоча під час Євромайдану вони були в меншості, крайні праві групи були основним колективним актором, які брали участь у силових діях. Вони відіграли значну роль в мобілізації громадян для участі в добровольчих батальйонах в операціях із забезпечення безпеки на сході України (хоча, згідно з однією з оцінок, менше 10 % українських солдатів служили в загонах з крайніми правими коріннями) [5].

Найбільш помітні радикальні ультраправі угруповання з'явилися після протестів під час Євромайдану і збройного конфлікту на Донбасі. Найбільш відоме громадське формування, яке утворилося в результаті неформальної коаліції націоналістичних організацій, активістів і футбольних ультрас, сформованих під час Євромайдану, є «Правий сектор». В результаті успішної діяльності на його основі було утворено добровольчий батальйон, політичну партію і молодіжну

громадську організацію. Інше громадське формування, місія якого полягає в тому, щоб «забезпечувати порядок на вулицях українських міст», було реорганізовано в політичну партію «Національний корпус» (очолює народний депутат України VIII скликання Андрій Білецький). Національний корпус та Правий сектор виступають проти вступу України до ЄС. Більше того, крайні праві громадські формування захищені державою від судового переслідування за силові акції та співпрацюють з правоохоронними органами і отримують від них підтримку [7].

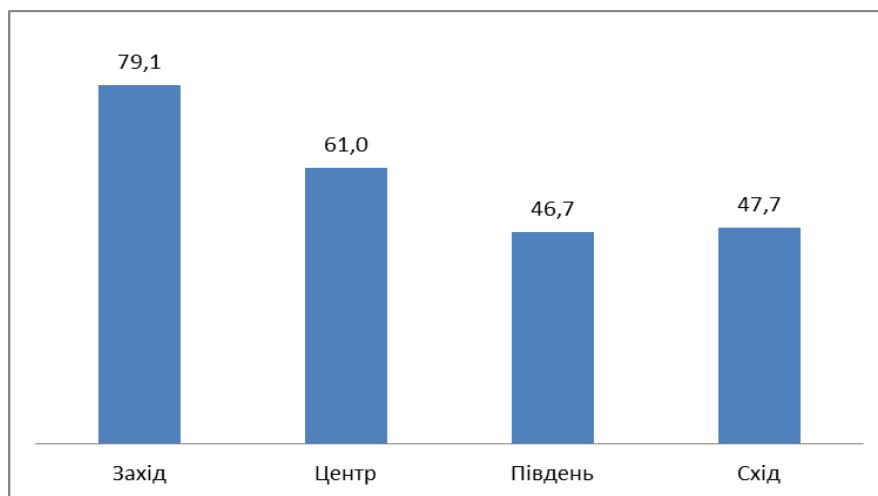
Основні консервативні групи громадянського суспільства відображають поляризацію навколо конкуруючих уявлень про моральні цінності. Більше того, радикальні праві угруповання загрожують демократії і державності України. Вони пропагують і виправдовують політичне насильство по відношенню до «інших», які, як вважається, загрожують нації. Хоча їх крайні погляди можуть не мати широкої підтримки, але привертають увагу прихильників, які розчаровані тим, що мирна громадянська активність не приносить швидких політичних змін. З огляду на це, спостерігається радикалізація громадянського суспільства в умовах слабкої держави, що потенційно створює загрози не тільки для демократичних перетворень, а й національної безпеки. На додаток до цього варто зазначити, що ультраправі діячі в Україні мали не тільки впливи на парламент і уряд (принаймні, за президентства П. Порошенка), а й залишалися активними поза ними. Однак, коли мова йде про їхні ролі в загальному політичному ландшафті, можна засвідчити, що вони стоять за нападками на активістів так само, як самі стають їхніми жертвами. Прикладом цього є присутність представників Національного корпусу і активістів С-14 на заходах з підтримки Катерини Гандзюк, нападники якої були ідентифіковані як члени С-14 [10].

Самоорганізація громадян під час Євромайдану та розвиток волонтерського руху спричинили зростання довіри громадськості до організацій громадянського суспільства. Вперше простежується створення коаліцій громадських організацій та експертів з неурядового сектора, що має життєво важливе значення для просування реформ у державному управлінні та судочинстві, включно з прозорістю управління та підзвітністю, децентралізацією й боротьбою з корупцією.

Дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, виявило запит більшості громадян на громадські організації в їхніх містах чи селах (діаграма 1) [1].

Діаграма 1

Як ви вважаєте, чи потрібні у вашому місті (селі) громадські організації?

Джерело: Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Переконання в необхідності громадських організацій доволі стабільне. Для прикладу, у 2013 р. 58 % опитаних вважали, що громадські організації потрібні для їхньої громади. Позитивною є тенденція, що 42 % громадян висловили бажання спрямувати частину своїх податків на підтримку громадських організацій. Це є яскравим свідченням підтримки громадянами волонтерських громадських організацій. Якщо поглянути в розрізі, на що необхідно спрямувати свої зусилля, то виявляється (57 % опитаних), що громадські організації повинні займатися соціально вразливими групами населення (людей з інвалідністю, багатодітних сімей тощо). Це пояснюється соціально-економічною ситуацією в державі та значним рівнем бідності серед населення. Другою за важливістю проблемою, якою повинні займатися громадські організації, є контроль за діяльністю влади – так вважає 55 % опитаних (порівняно з 2013 р. значимість зросла на 10 %) [1].

Абсолютна більшість громадян (76 % опитаних) вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства. Разом з тим, населення позитивно ставиться до того, що окремі громадські активісти стають політиками. Громадяни вважають (46 % опитаних), що лише так може відбутися якісне оновлення політики, а 29 % опитаних упевнені, що участь громадських активістів у політиці дозволить впливати на ситуацію в державі. Натомість 13 % опитаних вважають, що громадські активісти зможуть принести більше користі у громадській діяльності, оскільки політика спонукатиме їх до корупційних зв'язків.

Незважаючи на ці важливі досягнення, громадянське суспільство в Україні все ще стикається з багатьма проблемами. Збільшення довіри громадськості до

організацій громадянського суспільства не привело до сталого зростання участі: у їхній діяльності беруть участь лише 7 % громадян [3]. Громадянське суспільство активно розвивається у Києві та великих містах, але набагато менш організоване та розвинуте у містах і сільській місцевості.

Громадські організації значною мірою покладаються на іноземне фінансування і намагаються диверсифікувати свої джерела підтримки. Попри те, що зростає державне фінансування громадських організацій, значна частина бюджетних коштів розподіляється між лояльними організаціями без будь-якої конкуренції з використанням корупційних схем. Таким чином, громадські організації на регіональному рівні залишаються вразливими, і частково через недоброчесну конкуренцію за державне фінансування.

Незважаючи на те, що уряд високо оцінив роль громадськості в просуванні демократичних ідей та реформуванні держави, громадянське суспільство залишається під контролем держави. По-перше, уряд зобов'язав активістів з боротьби з корупцією декларувати свої активи за законом, який критикувався громадськими організаціями та міжнародними спостерігачами, такими як Венеціанська комісія та ОБСЄ, за дискримінаційні положення та втручання у свободу об'єднань. Такий тиск з боку держави розглядається як акт помсти громадськості, наполегливо моніторила впровадження антикорупційних реформ та декларацій про активи державних службовців. З огляду на критику, уряд запропонував (але ще не схвалив) законодавчі зміни, що повинні розширити механізм контролю для всіх груп громадянського суспільства, які отримують іноземне фінансування. По-друге, громадські активісти, які борються з корупцією та зацікавленими особами, перебувають під особливим ризиком, оскільки вони стикаються з насильницькими (іноді смертельними) атаками та загрозами для життя. Нападники дуже часто залишаються безкарними, що створює сприятливий ґрунт для нових нападів. Паралельно радикальні праві громадські групи сприяють нетерпимості та застосовують насильство до ЛГБТ, етнічних меншин та феміністських активістів.

Незважаючи на те, що інтенсивність участі громадян і громадянської активності знижується, громадянське суспільство є набагато більш стійким, ніж було раніше. Хоча може здаватися, що трансформації в громадянському суспільстві відбуваються досить повільно, але цей процес стає дедалі глибшим і незворотнішим. Це унеможлиблює зворотній шлях до недемократичних практик, які були поширені в період президенства В. Януковича, і, у випадку тригера, громадськість зможе швидко мобілізуватися знову. Громадянське суспільство в Україні виграє перемогу в більш ніж одній демократичній революції. Після Євромайдану громадськість виявилася здатною досягати еволюційних змін, які зрештою приведуть до демократичної консолідації.

Подальше опрацювання теми передбачає спеціальну увагу щодо окремих типів громадських організацій із визначенням перспектив їхнього розвитку та еволюції; процесів взаємодії громадських організацій і рухів з державою найбільш гострих для суспільства проблем – боротьби з корупцією, війни і миру, облаштування життя на непідконтрольних територіях Донбасу тощо.

Abstract

Revolution of Dignity has caused ascension of civil society in Ukraine. During first years of post-revolutionary period civil organizations executed functions of the state which was extremely weakened under economic crisis and military intervention. But after the restoration of state institutions functioning, decline of civil activity has been revealed. Officials and politicians resort to pressure and discrimination against civic activists. Despite persecution of anti-corruption civic activists and increasing role of marginal organizations which are supported by the state, civil society develops and becomes more influential actor.

After the Revolution of Dignity civic activity is aimed first of all at supporting the momentum of political reforms and the fight against corruption. This objective provokes lively interest from international partners of Ukraine, who consider success in the noted sphere as vital for the stability, democratization and economic development of the country. It is civic activity which plays a crucial role in overcoming corruption in Ukraine.

Despite the formal support of the National Civil Society Development Strategy, the government has introduced new legislative measures that require anti-corruption organizations to provide additional information in their tax reporting. This may be seen as a mechanism for further pressure on civil society. Representatives of civil society are under pressure not only at the national, but regional level, and this creates additional risks. Despite the fact that the process of decentralization continues and decision-making powers are delegated to the local level, the capacity of local civil society remains rather small. There is a big gap between the potential of non-governmental organizations at the national and local levels. The small number of active civil society groups in the countryside and limited mechanisms for involving citizens into local governance leave open the question of the ability of civil society to be actively engaged in community development and control of power.

Keywords: *civil society, volunteer movement, public activists, EuroMaydan, radical organizations.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>
2. Довіра до соціальних інститутів. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=678&page=1>
3. Чи стала Революція гідності рушієм розвитку громадянського суспільства (експертне опитування). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoluyutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>
4. Axyonova V., Zubko D. The European Union through the eyes of Ukrainian think tankers: studying EU perceptions post-euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 181–200.

5. Budivska H., Orlova D. Between professionalism and activism: Ukrainian journalism after the Euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 137–156.
6. Kyselova T. Professional peacemakers in Ukraine: mediators and dialogue facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 117–136.
7. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 16 May to 15 August 2017. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. September 12, 2017. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf
8. Shapovalova N., Burluik O. Civil Society and Change in Ukraine Post-Euromaidan: An Introduction. *Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine. From Revolution to Consolidation* / ed. by O. Burlyuk, N. Shapovalova. Stuttgart: Ibidem-Verlag., 2018. P. 11–38.
9. The CIVICUS Monitor. URL: <https://www.civicus.org/index.php/what-we-do/innovate/civicus-monitor>
10. Urgent Need for Ukrainian Authorities to End Impunity for Radical Violence. Joint Letter: Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House, and Frontline Defenders. June 13, 2018. URL: <https://freedomhouse.org/article/joint-letter-urgent-need-ukrainian-authorities-end-impunity-radical-violence>
11. Way L. Civil society and democratization. *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. № 3. P. 35–43.
12. Wishart A. Ukrainian civil society under attack. *New Eastern Europe*. 2018. November 8. URL: <http://neweasterneurope.eu/2018/11/08/ukrainian-civil-society-attack/>
13. Worschech S. New civic activism in Ukraine: building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 23–45.
14. Zarembo K. Substituting for the state: the role of volunteers in defense reform in post-euromaidan Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. No. 3. P. 47–70.

References

1. Foundation «Democrztic initiatives» named after Ilka Kuchriva (2018, August 1). *Civil society in Ukraine: challenges and tasks*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>
2. *Trust to social institutions, December of 2018*. (n.d.). URL: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=678&page=1>
3. Foundation «Democrztic initiatives» named after Ilka Kuchriva. (2019, February, 19). *Has Revolution of Dignity become the mover of civil society development (expert poll)*. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoljutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>

4. Axyonova, V., Zubko, D. (2017). The European Union through the eyes of Ukrainian think tankers: studying EU perceptions post-euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 181–200.
5. Budivska, H., and Orlova, D. (2017). Between professionalism and activism: Ukrainian journalism after the Euromaidan. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 137–156.
6. Kyselova, T. (2017). Professional peacemakers in Ukraine: mediators and dialogue facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 117–136.
7. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2017, September 12). *Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 16 May to 15 August 2017*. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf
8. Shapovalova, N., & Burluik, O. (2018). Civil Society and Change in Ukraine Post-Euromaidan: An Introduction. O. Burlyuk, & N. Shapovalova (Eds.), *Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine. From Revolution to Consolidation* (pp. 11–38). by Stuttgart: Ibidem-Verlag.
9. *The CIVICUS Monitor: Tracking Civic Space*. (n.d.). URL: <https://www.civicus.org/index.php/what-we-do/innovate/civicus-monitor>
10. Joint Letter: Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House, and Frontline Defenders. (2018, June 13). *Urgent Need for Ukrainian Authorities to End Impunity for Radical Violence*. URL: <https://freedomhouse.org/article/joint-letter-urgent-need-ukrainian-authorities-end-impunity-radical-violence>
11. Way, L. (2014). Civil society and democratization. *Journal of Democracy*, 25 (3), 35–43.
12. Wishart, A. (2018). Ukrainian civil society under attack. *New Eastern Europe*. November 8. URL: <http://neweasterneurope.eu/2018/11/08/ukrainian-civil-society-attack/>
13. Worschech, S. (2017). New civic activism in Ukraine: building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 23–45.
14. Zarembo, K. (2017). Substituting for the state: the role of volunteers in defense reform in post-euromaidan Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 47–70.

УДК 327 (73)

ПРЕЗИДЕНТ vs ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДО ПИТАННЯ ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ США

Дудко Ірина

Розглядаються теоретичні і практичні виміри реалізації політичної влади на прикладі президенціоналізму США. Ідеєю дискурсу є з'ясування, що зумовлює орієнтованість президентів США на загальнонаціональні інтереси попри елітарний статус осіб, що посідають президентський пост. У колі уваги – традиційно високі вимоги американських громадян щодо моральних та ділових якостей президента, здатність обраного лідера відповідати на запити та потреби суспільства. Вагомої ролі в аспекті загальнонаціональних позицій влади набувають й інституційні засади, насамперед, нагляд і контроль за діяльністю президента і президентської адміністрації з боку конгресу США, що – на прикладі активності представлених в конгресі груп інтересу (тиску), формальних і неформальних об'єднань, виступів впливових політичних індивідуальностей – виявив здатність функціонувати в ролі контрактора виконавчої влади, реалізуючи таким чином практичну дієвість принципу стримування і противаг. Серед механізмів впливу на президента й низка соціальних чинників, особливу роль серед яких посідають ЗМІ і громадська думка. В статті доводиться, що попри спроможність виконавчої влади впливати на формування у необхідному для неї напрямі громадської думки, остання (в умовах дієвості інституційного чинника – конгресу) стає виразником інтересів, позицій, запитів громадян. Значна роль в цьому плані належить й засобам масової інформації, що залишаються важливим регулятором політичних зв'язків між суспільством і урядовими структурами, залишаючись значною мірою самостійною силою щодо офіційних владних впливів. Таку ж роль виконує й судова система США як додатковий правовий інструмент підтримки демократії і захисту позицій громадян за умов конфліктності інтересів по лінії громадяни – суспільство – конгрес – президент.

У статті доводиться, що реалізація влади в інтересах суспільства передбачає як особливі якості претендентів на вищі керівні посади, так і наявність сталих демократичних норм, що регулюють діяльність керівника нації у вимірах інтересів та потреб громадян.

Ключові слова: *влада, президенціоналізм США, теорія, практика, національні інтереси.*

Президентські і парламентські вибори 2019 р. проходили під гаслом «повного перезавантаження влади» як передумови, з погляду новобраної політичної еліти, оновлення владних структур, очищення керівництва від негативів попередніх років, пов'язаних, зокрема, з корупцією, злиттям влади і бізнесу, олігархічними інтересами політичної еліти в реалізації внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу держави. Серед викликів демократії – й відчуження влади від суспільства як тенденції, що зумовлювалася як вузькістю інтересів політичної еліти (що висувала за мету діяльності переважно соціально обмежені, а не суспільні інтереси), так і особливий соціальний статус представників влади, що відокремлював керівництво від пересічних громадян.

Утім, питанням залишається, наскільки повне перезавантаження влади як обрання до владних структур осіб, не пов'язаних попередньо з олігархічним і

владними колами, є гарантією забезпечення прагматично й соціально орієнтованого керівництва державою і що зумовлює водночас еліту сталих демократій діяти в інтересах нації, попри непересічний соціальний та політичний статус осіб, які посідають вищі державні посади? Президенціоналізм США заслуговує в цьому відношенні на особливу увагу з урахуванням безпрецедентних політичних повноважень, яких набувають особи, що обираються на посаду президента Сполучених Штатів, та їхня приналежність до прошарків, що формують традиційно соціальну еліту США. Формування уявлень про американський президенціоналізм у вимірі реалізації політичної влади набуває, таким чином, особливе значення; може мати практичний аспект з урахуванням потреб вдосконалення подальшого державно-політичного керівництва нових демократій, включно з Україною.

Варто визнати, що президенціоналізм США у вимірі реалізації політичного керівництва є об'єктом наукового осмислення значного кола американських авторів, серед яких Ф. Гартманн, О. Джордж, С. Кернелл, С. Крабб, Н. Левін, Б. Мірофф, Р. Ньюстадт, Дж. Розаті, Р. Хілсман, А. Шлезінгер, Р. Шпітсер та інші, що сформувавши фундаментальну дослідницьку основу для комплексного сприйняття проблеми реалізації політичної влади з погляду на політичний і соціальний статус першої особи країни. Певний внесок в розробку теми здійснили українські вчені, враховуючи напрацювання зарубіжних і вітчизняних дослідників [9]. Втім, проблему не можна вважати абсолютно вичерпаною з урахування нових явищ американського президенціоналізму («феномен Трампа»), а також реалізації президентських функцій за новітніх обставин функціонування політичної системи США.

Метою статті є визначення основоположних підходів до сприйняття президенціоналізму як прояву загальнонаціонального лідерства США; окреслення механізмів забезпечення діяльності американських президентів у напрямі, що відповідає потребам та інтересам американського суспільства

Так, варто визнати, насамперед, що обрання 2016 р. на пост президента США від Республіканської партії США Д. Трампа належить до подій неординарного характеру в історії країни – як з урахуванням результатів виборів, так і персональних якостей особи, обраної на президентську посаду. Незважаючи на те, що за головну суперницю Д. Трампа від Демократів на виборах – Г. Клінтон – проголосували 64,2 млн, тоді як за Трампа 62,2 млн американців, останній здобуває перемогу завдяки суттєвій перевазі голосів вибірників: 306 за Трампа після підрахунку голосів в усіх штатах проти 232 голосів за Клінтон (другий в історії США новітніх часів випадок після протистояння Дж. Буша-молодшого і А. Гора у виборах 2000 р.).

Трампа здобуває перемогу попри контрверсійність його особи, що не мав відповідного державно-політичного досвіду та й до того неодноразово протягом передвиборчої кампанії опинявся в епіцентрі скандалів, зокрема, через сумнівність висловлювань щодо жінок, мусульман та мігрантів. Кілька жінок звинуватили його в сексуальних домаганнях. Втім, Трампа як неординарну особистість, що декларував зміни, підтримувала значна частина американців, і саме це, поряд із новітніми політтехнологіями, які активно використовувалися командою Трампа, визначило результат виборів, які відбулись в листопаді 2016 р. [13, 358–359].

Розглядаючи феномен Трампа, аналітики акцентують, зокрема, та такій виправданій технології передвиборчої кампанії президента, як безпосередні звернення до пересічних громадян США. Так, заяви на кшталт інавгураційної промови Трампа – «Ми, громадяни Америки, цієї миті об'єднали свої спільні зусилля у великій національній справі відновлення нашої країни і здійснення своїх обіцянок перед всім американським народом...» [5] – знаходили відгук на тлі помітного відчуження американської політичної еліти від пересічних громадян та небажання останніх миритися з цим фактом. Зокрема, за даними впливового британського журналу «Економіст», за період 2002–2015 рр. кількість американців, які вважали, що в їхній країні влада належить народу, зменшилася майже вдвічі – з 44 % до 23 %. Виявилося, що внаслідок широко розрекламованої глобалізації, розвитку вільної торгівлі, зняття бар'єрів для інвестицій тощо збагачувався лише незначний прошарок американців, а решта – втрачали роботу, звичний стиль життя та рівень добробуту і, як наслідок, – впевненість у майбутньому. Відсутність виразної реакції американського істеблішменту на ці тенденції стало наочним підтвердженням і відчуження, і розчарування. Останнє доволі чітко виявилось у даних своєрідного анти-рейтингу Гілларі Клінтон, – близько 55 % американців сприймали її негативно [10].

Отже, стратегія на загальнонаціональні інтереси (інтереси громадян) та спроможність діяти у вимірі цієї стратегії сприймається в американському суспільстві як одна з важливіших, втім, не єдиної вимоги щодо персони президента країни. Не менш вагомим є моральне обличчя політика, що набуває статусу представника нації. Показово, що перманентні звинувачення Трампа в нехтуванні моральними нормами вже після обрання останнього на посаду президента стали передумовою надзвичайно низького рівня підтримки чинного глави держави з боку американців, попри протекціонізм у внутрішній політиці як прагнення «повернути американцям робочі місця» [5] або змоги протистояння зовнішнім викликам (ядерна програма КНДР, Ірану). Рейтинг схвалення політики Дональда Трампа після 21 місяця роботи виявився нижчим, ніж у Барака Обами, Джорджа Буша та Біла Клінтона після проходження аналогічного терміну. Якщо відразу

після інавгурації рейтинг схвалення політики Дональда Трампа становив 45,5 %, то трохи більше року потому, після численних звинувачень у сексуальних домаганнях, протистояння зі ЗМІ, боротьби з ФБР (особливо у справі зв'язків команди Трампа з Кремлем на етапі передвиборчої кампанії), позначка впала до 34,6 %. Наразі, у вересні 2018 р., за 6 тижнів до проміжних виборів до Конгресу США, рейтинг чинного президента США становив 41,4 %. Для порівняння, рейтинг схвалення політики Барака Обама відразу після інавгурації досягав 68 %, а після перших 21 місяців роботи – 45,3 % [18].

Рейтингові показники щодо підтримки Д. Трампа – опосередковане підтвердження високого рівня критеріальних вимог, які висувуються громадянами до особи президента, що, будучи обраним на вищу державну посаду, має представляти суспільство і виступати від імені суспільства. Втім, як показує практика, система виборів, навіть в країні сталої демократії, якими є США, не гарантує відповідно до реалій обрання на вищу державну посаду найбільш достойних кандидатів, що об'єктивно окреслює проблему надзвичайних повноважень глави держави та ступеня спрямування цих повноважень на реалізацію суспільних інтересів.

Загалом проблема повноважень президента активно обговорюється в сучасній політичній літературі як у вимірі основоположних засад американської демократії, так і тих інтересів, які впливають на позиції глави держави. Поширеною з погляду теоретичного осмислення проблеми повноважень президента є та позиція, що особливий (окреслений надзвичайними владними функціями) статус президента є природним або, з іншого боку, об'єктивним явищем, зумовленим складністю політичних обставин, за яких, за звичаєм, і здійснюється керівництво країною її лідерами [8, 40]. Визнаною позицією американської політичної думки є й визнання традиційної приналежності осіб, які посідають президентську посаду, до соціально і фінансово обмеженої еліти суспільства [6, 292–296]. І водночас діяльність президентів не розглядається як безпосередній інструмент еліти: «Їхні особисті переваги, їхнє прагнення суспільної підтримки та виборчих голосів, їхнє занепокоєння відносно вердикту історії – все це спрямовує їх на цілі, що виходять за межі інтересів вузької еліти», – зазначає, наприклад, відомий дослідник президенціоналізму США Б. Мірофф [6, 296].

Так, в полі зору дослідників і реальні механізми впливу на позиції глави держави, що, попри зв'язки американських президентів з вузьким колом фінансової або соціально обмеженої еліти, здатні спрямовувати діяльність президентів у напрямі загальнонаціональних інтересів. Мова йде про функціональні повноваження конгресу як законодавчого і водночас представницького органу США; впливи мас-медіа, громадянського суспільства; статусність судової системи, що – за умов реальності системи стримування й противаг в американському політич-

ному процесі – забезпечують врахування на вищому державному (президентському) рівні загальнонаціональних інтересів.

Дослідники, зокрема, визнають відчутне зростання ролі конгресу на противагу президентській адміністрації за постбіполярні часи – чинник, що знайшов підтвердження на прикладах реалізації усіх найбільш конституційно закріплених функцій конгресу – від прийняття законів, визначення асигнувань, підтвердження призначень, ратифікації договорів до здійснення інституційного контролю з нагляду за виконавчою владою в тій сфері діяльності уряду, яка стосується внутрішньої і зовнішньої політики країни. Паралельно з цим помітно зросли представницькі функції конгресу з активізацією механізмів взаємовпливів конгресу і громадськості – від соціальних до індивідуалістичних та інституційних [2; 3; 7].

Особливої ваги, зокрема, в аспекті соціальних чинників набуває громадська думка, що розглядається в американській політичній літературі в ролі одного з найдієвіших механізмів впливу на конгрес та, в свою чергу, президента, діючи у вимірі найбільш гострих викликів та роздратувань з боку суспільства. Зазначене зумовлюється традиційним сприйняттям американцями громадської думки нормою представництва в демократичному суспільстві, коли громадськість має відігравати роль «керівника» щодо «агентів»-конгресменів, місією яких є захист інтересів керівника на державному рівні; а також особистою зацікавленістю членів конгресу здобути через захист позицій громадськості підтримку суспільства з метою бути переобраними на свої посади на черговий строк.

Такі підходи утворюють чітку схему впливу громадської думки на конгрес, коли незадоволення має політикою чи поведінкою президента – на прикладі, зокрема, протестного сприйняття в широких американських колах результатів президентських виборів 2016 р.; міграційної політики (заборони в'їзду в країну громадянам декількох переважно мусульманських країн) [19] чи соціальної політики (спроб відміни програми обов'язкового медичного страхування Obamacare) [15] Трампа – сформувало відповідну (принаймні, з боку конгресменів-демократів) протидію виконавчій владі чи її главі з боку законодавчої влади.

Дієвість громадської думки в системі впливів на конгрес може доповнюватися при цьому іншими соціальними, а також індивідуалістичними та інституційними чинниками, представленими групами інтересу (тиску), впливами індивідуальних осіб, формальних і неформальних об'єднань в конгресі.

Хоча в американській політичній науці усталеною є точка зору про переважання в конгресі груп інтересу, що представляють великий бізнес, підвищений вплив на законодавчий процес за постбіполярний період почали набувати групи на підтримку демократії за кордоном, правозахисні групи, національно орієнтовані групи, спрямування яких відбивало тенденції світового розвитку та систему

національних інтересів США за найновітніші часи. Показовим в цьому плані може бути скорегований в конгресі США курс щодо України і РФ, коли на тлі російської агресії підтримка України прихильниками демократії почала переважувати над інтересами бізнесових кіл, зацікавлених у розвиткові економічних відносин з Росією. Українською тематикою, зокрема, опікувалися Гельсинська комісія та Українська група («кокус») палати представників, а від 2015 р. – Український кокус у сенаті, що піднімали питання військової та безпекової підтримки України. Питаннями України серйозно займалася водночас більша частина підрозділів конгресу, включно з підкомітетами комітету з асигнувань палати представників і сенату; комітетом з питань міжнародних відносин сенату та комітетом з питань закордонних справ палати представників США [11].

Неабияке значення щодо курсу на підтримку України відіграли й виступи окремих видатних осіб конгресу США, серед яких на особливу роль заслуговує Дж. Маккейн (1936–2018) – один з найавторитетніших й досвідченіших республіканців, що залишався від початку агресії РФ послідовним захисником інтересів України. У січні 2017 р., разом із Б. Кардіном, Б. Менендесом і ще з сімома сенаторами від обох основних партій він вніс законопроект про введення проти Росії всеосяжних санкцій у зв'язку зі спробами впливу на вибори 2016 р. Законопроект був схвалений Сенатом у червні 2017 р. [12].

Так, саме позиція конгресу щодо України мала особливий вплив на відповідні підходи щодо цього двох останніх американських президентів, причому саме конгрес, як можна припустити, забезпечив характерними для нього методами впливу загалом жорстку позицію щодо РФ Трампа-президента, всупереч неоднозначним заявам щодо Росії Трампа-кандидата в президенти. Адміністрація Трампа фактично виявилася серед найбільш проукраїнських у сучасній історії США: Трамп не тільки продовжив політику дипломатичної, військово-технічної допомоги Україні, а й підтримав сформоване в межах конгресу рішення надання Києву оборонного озброєння; узгодив збільшення фінансової допомоги Україні в 2019 р. до 700 млн дол. США [16].

Особливу роль при цьому щодо налаштованості конгресу впливати певним чином на позицію Трампа-президента відіграв і такий потужний суспільний чинник, як мас-медіа, що виявляють здатність гостро реагувати на резонансні аспекти суспільства (нації), формуючи, таким чином, позицію конгресу як представницького органу влади. Хоча в американській літературі існує точка зору щодо обмеженої можливості критики глави держави через усвідомлення опозицією її деструктивності у вимірі іміджу американського керівництва [4, 22], приклад з адміністрацією Трампа піддає сумніву такий підхід. Так, показовим є надзвичайно критичне і прискіпливе ставлення ЗМІ до Трампа-президента – тенденція,

що була викликана не тільки сумнівною моральних якостей та суперечливістю поведінки чинного глави держави (особливо на початкових етапах перебування у Білому домі), а й крайнім негативізмом останнього до мас-медіа, що викликало кризовий стан відносин сторін і навіть чергову публічну заяву в серпні 2018 р. низки впливових американських ЗМІ, що ставлення президента до засобів масової інформації загрожує «безпеці свободи» як основоположному принципу демократії [1].

Персоніфіковано критичне ставлення ЗМІ до президента-Трампа, що впливає на позицію конгресу, не відбиває, звісно, усіх сторін проблеми, оскільки практика політичного процесу може передбачати не тільки прямі (від мас-медіа до конгресу), а й зворотні (від конгресу до мас-медіа) зв'язки, коли конгрес формує через ЗМІ слухну для нього громадську думку з актуальних проблем. Втім, що є надзвичайно важливим у цьому плані, американські ЗМІ залишаються важливим регулятором політичних зв'язків між суспільством і державними структурами (конгресом), виступаючи значною мірою самостійною силою щодо офіційних впливів. Показовим, наприклад, є той чинник, що, ініціювавши свого часу розслідування щодо зв'язків штабу Трампа з Москвою в період передвиборчої кампанії 2016 р., представники журналістської спільноти продовжили це розслідування навіть після невизнання таких зв'язків в оприлюдненій доповіді комітету з розвідки палати представників конгресу США та певного контролю щодо подібних публікацій з боку медіагігантів [14].

Варто визнати також, що самостійним регулятором відносин між суспільством і державними структурами – конгресом і президентською адміністрацією, як і системою підтримки легітимності (конституційності) політичної системи, виступає й Верховний суд або, у більш широкому вимірі, судова система США. І хоча звернення до судової структури як механізму захисту інтересів суспільства або його частини на противагу президенту не є перманентним процесом, суперечливість рішень глави держави не виключає такого розвитку подій. На підтвердження – звернення в лютому 2019 р. до суду 16 штатів США щодо рішення Д. Трампа про оголошення надзвичайного стану з метою залучення останнім (в обхід конгресу) коштів на прикордонну стіну з Мексикою як додаткового правового інструменту захисту позиції громади (громадян) за умов конфліктності інтересів по лінії громадяни – суспільство – президент [17].

Політичне лідерство на прикладі президенціоналізму США є, таким чином, феноменом, що реалізує себе як через безпосередню діяльність осіб, обраних на президентську посаду, так і з урахуванням демократичних засад функціонування суспільства – чіткого розподілу повноважень влади та системи стримування і противаг в межах політичного процесу; механізмів взаємозв'язку суспільства і

органів влади; здатності громадян впливати на процес формування політики. Президентіоналізм США доводить тісний взаємозв'язок між політичним лідерством і демократичними засадами розвитку суспільства. Хоча історія США подарувала американській нації чимало видатних лідерів, які своєю діяльністю сприяли розвитку суспільства та ствердженню демократії, саме демократичні засади визначали подальший прогрес США, окреслюючи політику лідерів відповідно до позицій громадян. Аксіомою для нових демократій в цьому плані має стати усвідомлення, що відповідальне лідерство може реалізовуватись тільки за умов поглиблення демократії як передумови рекрутування політиків гідних рівня не вузького кола олігархів, а суспільства і нації.

Подальші дослідження у зазначеному напрямі можуть передбачати відокремлений аналіз механізмів впливу суспільства на реалізацію влади як чинників, що формують сталі політичні зв'язки по лінії громадяни – влада та визначають основоположні принципи американської демократії.

Abstract

Theoretical and practical dimensions of political power realization following the example of the US presidentialism are discussed. The idea of the discourse is what conditions US presidents orientations at nationwide interests notwithstanding elitist status of persons to held presidential posts. In the spotlight – traditionally high demands of American civilians towards moral and professional qualities of the president, ability of elected leader to reply requests and needs of society. Institutional foundations are also of special role regarding nationwide positions of authorities, and first of all – supervision and control over the activity of president and presidential administration from the US Congress, which – by the example of activity of the presented in the Congress interests (pressure) groups, formal and informal association, statements of influential political individuals – reveals its ability to function as counter actor to Executive, realizing thus practical impact of the principle of check and balances. There are also a series of social factors among the mechanisms of impacts upon the presidents with special role within them of mass-media and civil thought. It is proved in the article that notwithstanding ability to influence molding of the social thought in the necessary for the executive power dimension, it (social thought) becomes (under effectiveness of such institutional factor as Congress) a representative of the interests, positions, requests of civilians. Mass-media has also acquired significant role in this respect. While staying mainly as autonomous force upon official authorities, mass-media remains to be regulator of political ties between society and governmental structures. The same role is inherent for the USA judiciary system as additional legal instrument for the support of democracy and protection of the positions of civilians under conflict character of relationship along the line civilians – society – Congress – President.

It is proved in the article that realization of power in order of society supposes as special personal features of the nominees for high level officials posts, but also existence of a stable democratic norms which regulate activity of a leader of nation in dimension of interests and needs of civilians.

Key words: *power, US presidentialism, theory, practice, national interests.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. A Boston Globe editorial: Journalists are not the enemy. URL: <https://www.boston-globe.com/opinion/editorials/2018/08/15/editorial/Kt0NFFonrxqBI6NqqennvL/story.html> (дата звернення: 15.08.2018).
2. Binder S. A. Acquired Procedural Tendencies and Congressional Reform. S. A. Binder, St. S. Smith. *Remaking Congress: Change and Stability in the 1990-s*. Washington, D. C., 1995. P. 53–72.
3. Carter R. G. Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy. *After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World* / ed by James M. Scott. Durham, London: Duke University Press. 1998. P. 108–136.
4. Crabb C. V. Jr., Holt P. M. Invitation to Struggle. Congress, the President, and Foreign Policy. Fourth Edition. Washington: CQ Press. 1992. 322 p.
5. Donald J. Trump. Inaugural address. Friday, January 20, 2017. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/the-inaugural-address/> (дата звернення: 12.03.2019).
6. Miroff B. The Presidency and Elite Democracy. *Debating Democracy. A Reader in American Politics* / ed by B. Miroff, R. Seidelman, & T. Swanstrom Boston, New York: Houghton Mifflin. 1999. P. 281–283; 290–298.
7. Foster D. An «Invitation to Struggle?» The Use of Force Against «Legislatively Vulnerable» American Presidents. *International Studies Quarterly*. 2006. Vol. 50, № 2. P. 421–444.
8. Rosati J. The Presidency and U.S. Foreign Policy after the Cold War /ed by James M. Scott *After the End. Making U.S. Foreign Policy in the Post-Cold War World*. Durham and London, 1998. P. 29–56.
9. Американський президенціоналізм. Інститут глави держави в США в персоналіях від зародження до сьогодення / О. В. Бабкіна та ін.: за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ, 2018. 368 с.
10. Вибори президента США: як сталося неймовірно, і чого очікувати Україні? URL: <https://dt.ua/internal/vibori-prezidenta-ssha-yak-stalosya-neymovirne-i-chogo-ochikuvati-ukrayini-.html> (дата звернення: 07.03.2019).
11. Дейчаківський О. 100 років підтримки свободи. Конгрес США та Україна. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/14/152926/> (дата звернення: 14.09.2018).
12. Джон Маккейн: кандидат у президенти США, який вболівав за Україну. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45143221> (дата звернення: 26.08.2018).
13. Дудко І. Трамп, Дональд Джон. *Американський президенціоналізм. Інститут глави держави в США в персоналіях від зародження до сьогодення*. Львів, 2018. С. 357–364.

14. Помилки медіагігантів. Чому CNN видалив скандальне розслідування про Трампа й Росію URL: https://ms.detector.media/print/1411980895/pomilki_mediagigantiv_chomu_cnn_vidaliv_skandalne_rozsliduvannya_pro_trampa_y_rosiyu/ (дата звернення: 20.07.2017).
15. Сенат США проголосував за початок скасування Обамасаре. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-38593360> (дата звернення: 12.01.2017).
16. Трамп підписав бюджет США, що збільшує допомогу Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-us-trump-signs-budget/29773658.html> (дата звернення: 16.02.2019).
17. Трамп проти штатів. 16 штатів США подали в суд на Трампа через надзвичайний стан. News/ Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47288717> (дата звернення: 19.02.2019).
18. Трамп отримав найнижчий рівень довіри американців порівняно з Обамою, Клінтоном та Бушем. Інфографіка. URL: <https://tsn.ua/politika/rejting-trampared-promizhnimi-viborami-do-kongresu-ye-menshim-nizh-u-troh-yogo-porednikiv-1225002.html> (дата звернення: 28.09.2018).
19. У США пройшли протести проти міграційної політики Трампа. URL: <https://ukr.segodnya.ua/world/usa/v-ssha-proshli-protesty-protiv-migracionnoy-politiki-trampa-1150864.html> (дата звернення: 29.06.2018).

References

1. A Boston Globe editorial: Journalists are not the enemy. URL: <https://www.bostonglobe.com/opinion/editorials/2018/08/15/editorial/Kt0NFFonrxqBI6NqgennvL/story.html> (data zvernennya: 15.08.2018)
2. Binder, S. A. (1995). *Acquired Procedural Tendencies and Congressional Reform*. In S. A. Binder, & St. S. Smith (Eds.), *Remaking Congress: Change and Stability in the 1990-s* (pp. 53–72). Washington, D. C.
3. Carter, R. G. (1998). *Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy*. In James M. Scott (Ed.), *After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World* (pp. 108–136). Durham, London: Duke University Press.
4. Crabb, C. V. Jr., & Holt, P. M. (1992). *Invitation to Struggle. Congress, the President, and Foreign Policy*. Fourth Edition. Washington: CQ Press.
5. Donald, J. Trump. Inaugural address. Friday, January 20, 2017. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/the-inaugural-address/> (data zvernennya: 12.03.2019).
6. Miroff, B. (1999). *The Presidency and Elite Democracy*. In B. Miroff, R. Seidelman, & T. Swanstrom (Eds.), *Debating Democracy. A Reader in American Politics* (pp. 281–283; 290–298). Boston, New York: Houghton Mifflin.

7. Rosati, J. (1998). The Presidency and U.S. Foreign Policy after the Cold War / In James M. Scott (Ed.). *After the End. Making U.S. Foreign Policy in the Post-Cold War World* (pp. 29–56). Durham and London.
8. Tierney, J. T. (1994). Congressional Activism in Foreign Policy: Its Varied Forms and Stimuli. In D. A. Deese (Ed.), *The New Politics of American Foreign Policy* (pp. 102–129). New York: Cengage Learning.
9. Khoma, N. M. (Ed.). (2018). *Amerykanskyi prezidentsionalizm. Instytut glavy derzhavy v SSHA v personaliiakh vid zarozhennia do siohodennia [American presidentialism. Institute of the US head of state in personalities from the origin till today]*. Lviv: Svit.
10. Vybory prezydenta SSHA: Yak stalosia neimovirne i choho ochikuvaty Ukraini? [*Elections of the US president: How incredible has taken place and what Ukraine can await?*]. URL: <https://dt.ua/internal/vibori-prezidenta-ssha-yak-stalosya-ney-movirne-i-chogo-ochikuvati-ukrayini-.html> (data zvernennya: 07.03.2019).
11. Deichakivskiyi, O. 100 rokiv pidtrymky svobody. Konhress SSHA ta Ukraina [*100 years of supporting freedom. The US Congress and Ukraine*]. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/14/152926/> (data zvernennya: 14.09.2018).
12. Dzhon Makkein: kandydat u prezydenty SSHA, yakyi vbolivav za Ukrainu [*John McCain: US presidential candidate, who cheered for Ukraine*]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45143221> (in Ukr.) (data zvernennya: 26.08.2018).
13. Dudko, I. (2018). Tramp, Donald Dzhon [*Trump, Donald John*]. In N. M. Khoma (Ed.), *American presidentialism. Institute of the US head of state in personalities from the origin till today* (357–364). Lviv: Svit.
14. Pomylky mediahiantiv. Chomu CNN vydaliv skandalne rozsliduvannia pro Trampa i Rossiiu [*Mistakes of media-magnates. Why did CNN delete scandal investigations about Trump and Russia*]. URL: https://ms.detector.media/print/1411980895/pomilki_mediagigantiv_chomu_cnn_vidaliv_skandalne_rozsliduvannya_pro_trampa_y_rossiyu/ (дата звернення: 20.07.2017).
15. Senat SSHA proholosuvav za pochatok skasuvannia Obamacare [*The US Senate voted for the beginning Obamacare canceling*]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-38593360> (дата звернення: 12.01.2017).
16. Tramp pidpysav biudzheth, shcho zbilshue dopomohu Ukraini [*Trump signed the US budget which enlarges aid for Ukraine*]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-us-trump-signs-budget/29773658.html>. (дата звернення: 16.02.2019).
17. Tramp proty shtativ. 16 shtativ SSHA podaly v sud na Trampa cherez nadzvychnyi stan [*Trump vs states. 16 USA states sued Trump upon emergency*].

News/Ukraine. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47288717> (дата звернення: 19.02.2019).

18. Tramp otrymav nainyzhchyi riven doviry amerukantsiv porivniano z Obamoiu, Klinton ta Bushem [*Trump gained the lowest level of trust from Americans comparing Obama, Clinton and Bush. Infographics*]. URL: <https://tsn.ua/politika/rejting-trampa-pered-promizhnimi-viborami-do-kongresu-ye-menshim-nizh-u-troh-yogo-poperednikiv-1225002.html> (дата звернення: 28.09.2018).
19. U SSHA proishly protesty proty mihratsiinoi polityky Trampa [*Protests against migratory policy of Trump took place in the USA*]. URL: <https://ukr.segodayna.ua/world/usa/v-ssha-proshli-protesty-protiv-migracionnoy-politiki-trampa-1150864.html>. (дата звернення: 29.06.2018).

Відомості про авторів

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди.

Дубяга Андрій Павлович – аспірант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Дудко Ірина Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри парламентаризму та політичних технологій Національної академії державного управління при Президентіві України.

Зубко Ольга Євгеніївна – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Малярчук Наталя Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Донецького державного університету управління (м. Маріуполь),

Мартинчук Інна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Муляр Володимир Степанович – аспірант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентіві України.

Отземко Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Пятницькова Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Шандра Ірина Олександрівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА, ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 2 (65), 2019

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 17.12.2019 р.

Формат 60×84/8. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 13,95

Тираж 300 прим. Зам. № 128

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.